

## TOM II

### RYS HISTORYCZNY

1. Rozwój rezydencji Krasieńskich na tle kształtowania układu przestrzennego miasta w rejonie ul. Długiej
2. Główne fazy przemian funkcjonalno-przestrzennych Ogrodu Krasieńskich na przestrzeni 300 lat istnienia założenia pałacowo-ogrodowego
  - 2.1. Faza I - przed 1683 r. Podmiejska siedziba warszawskich patrycjuszów
  - 2.2. Faza II - lata 1683-1717. Ogród prywatny przy rezydencji Jana Dobrogosta Krasieńskiego
  - 2.3. Faza III – lata 1717-1765. Rokokowy ogród spadkobierców J. D. Krasieńskiego
  - 2.4. Faza IV – 1768 r. Ogród przy Pałacu Rzeczypospolitej otwarty dla publiczności
  - 2.5. Faza V – lata 1790-1807. Przekształcenie ogrodu przy Pałacu Rzeczypospolitej w „publiczną przechadzkę”
  - 2.6. Faza VI –lata 1807-1891. Ogród publiczny w czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego
  - 2.7. Faza VII - lata 1891-1897. Przebudowa parku publicznego w stylu naturalistycznym na podstawie projektu F. Szaniora
  - 2.8. Faza VIII - lata 1900-1918. Zmiany w kompozycji parku, na podstawie analizy zdjęć archiwalnych
  - 2.9. Faza IX - lata 1918-1939. Przekształcenia kompozycji parkowej w okresie dwudziestolecia międzywojennego
  - 2.10. Faza X - lata 1939-1945. Zniszczenia w parku w okresie II wojny światowej
  - 2.11. Faza XI - lata 1945-1958. Porządkowanie parku po zniszczeniach wojennych
  - 2.12. Faza XII - lata po 1958 r. Rozbudowa Ogrodu Krasieńskich

Dokumentacja ikonograficzna wg spisu ilustracji

Bibliografia

## TOM II

### RYS HISTORYCZNY

Ogród Krasińskich nie posiada dotychczas monografii, praca Antoniego Karczewskiego rozpoczęta przed 1939 r. nie została niestety opublikowana. Nie jest też znany oryginalny projekt całego założenia pałacowo – ogrodowego, przypisywany Tylmanowi z Gameren, jego pierwotny wygląd został odtworzony na podstawie późniejszych przekazów kartograficznych i opisów inwentarzowych. Wątpliwości budzi również data powstania rezydencji Jana Dobrogosta Krasińskiego. Wcześniejsze publikacje podają lata 1676-1677, natomiast w Studium historycznym Ogrodu Krasińskich w Warszawie, opracowanym w 2003 r.<sup>1</sup> Anna Oleńska określiła ją na lata 1687-89. Historia założenia ogrodowego wyczerpująco opisana w w/w Studium stanowiła podstawę do charakterystyki kolejnych faz rozwoju kompozycji ogrodowej. Rezydencja Krasińskich w momencie powstania była najokazalszą budowlą w tej części miasta, wraz z jej rozwojem na dawnym dziedzińcu pałacowym utworzony został plac miejski oraz ukształtowała się zabudowa sąsiadująca z parkiem. Ponieważ w ramach powojennej rozbudowy ponad dwukrotnie powiększył się obszar Ogrodu Krasińskich, w stosunku do historycznej parceli (nr hipoteczny 549) zajmowanej w 1939 r., wskazane było rozpoznanie przedwojennego zagospodarowania terenów przyłączonych do parku. Istotne było ustalenie historycznych granic działek, na tyłach zabudowy ul. Długiej, na odcinku od placu Krasińskich do Arsenału oraz układu ulic Świętojskiej i Nalewki, na podstawie archiwalnych planów Warszawy, zamieszczonych w części ilustracyjnej.

#### 1. Rozwój rezydencji Krasińskich na tle kształtowania układu przestrzennego miasta w rejonie ul. Długiej

Rezydencja magnacka Jana Dobrogosta Krasińskiego powstała w ostatnim dwudziestoleciu XVII wieku, na parceli kupionej od Gizów - bogatej rodziny kupców Starej Warszawy. Parcela ta zlokalizowana była w sąsiedztwie ul. Długiej, stanowiącej fragment średniowiecznego traktu, jednego z najważniejszych szlaków komunikacyjnych miasta wiodącego od przeprawy przez Wisłę, ul. Mostową do wsi Wielka Wola. Ulica Długa podlegała jurysdykcji miasta Starej Warszawy. Zachodni odcinek dawnego traktu, za Arsenalem skasowano w 1648 r., kierując ruch na nowo poprowadzoną ul. Leszno.<sup>2</sup>

Było to słabo zabudowane przedmieście Warszawy, położone w obrębie tzw. „wałów Zygmuntofskich”, umocnień służących obronie miasta, zbudowanych w 1621 r., biegnących m.in. wzdłuż rzeczki Bełczącej, jednego ze źródeł zaopatrujących Stare Miasto w wodę. Pierwszy warszawski wodociąg zbudowany był z drewnianych rur oraz z zapór, usytuowanych wzdłuż nurtu rzeczki, tworzących zbiorniki zwane nalewkami i rząpi, z których czerpano wodę. Nazwę rzeczki z czasem zmieniono na Nalewka, a drodze dojazdowej nadano tę samą nazwę – Nalewki.<sup>3</sup>

W połowie XVI w. przy ul. Długiej, na terenie późniejszej parceli pod nr 36 powstało ujęcie źródeł wody dla Starej Warszawy, dlatego sąsiednią posesję nr 32 -34 nazywano „Na Rurach”.<sup>4</sup>

Drewniana zabudowa, istniejąca na ulicy Długiej od XV w. rozwijała się do połowy XVII w., tworząc gospodarcze zaplecze miasta m.in. znajdowały się na niej słodownie, browary, gospody rzemieślnicze oraz zajazdy dla przyjezdnych kupców i posłów.

U zbiegu ulicy Długiej i Nalewek Stefan Batory ufundował ok.1582 r. szpital inwalidów wojennych z drewnianą kaplicą, przy której ok.1630 r. powstały drewniane zabudowania zakonu Brygidek, osadzonego tam przez kasztelana rawskiego Krzysztofa Lipskiego.

---

<sup>1</sup> Anna Oleńska, Studium historyczne wraz z wytycznymi do projektu rewaloryzacji Ogrodu Krasińskich w Warszawie, Warszawa, czerwiec 2003 r.

<sup>2</sup> J. Zieliński, „Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy”, t.II, W-wa 1996 r., s.195

<sup>3</sup> Z. Pakalski, „Nalewki z dziejów polskiej i żydowskiej ulicy w Warszawie”, W-wa 2003 r., s.14

<sup>4</sup> J. Zieliński „Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy”, t.II, W-wa 1996 r., s.195

W sąsiedztwie klasztoru, w miejscu połączenia ul. Długiej z zachodnim bastionem „Wałów Zygmuntowskich”, w latach 1638-1643 wzniesiono wokół kwadratowego dziedzińca Arsenał, zwany też „Cekhauszem,” najokazalszy gmach na zachodnim odcinku ulicy. Na skrzyżowaniu dawnego traktu z ul. Miodową stanął w 1642 r. drewniany kościółek pijarów, ufundowany przez Władysława IV wraz ze skromnymi zabudowaniami klasztoru.

W pierwszej połowie XVII w., stopniowo zaczęło się zmieniać zagospodarowanie parceli wzdłuż ul. Długiej, miejsce usługowej zabudowy zaczęły zajmować dwory z ogrodami i zapleczem gospodarczym, stanowiące prywatne posiadłości staromiejskich patrycjuszów. Na zachodnim odcinku ul. Długiej, pomiędzy Miodową i Nalewkami, wytyczono prostopadłe do niej głębokie działki, należące na przełomie XVI/XVII w. do rodzin: Gizów, Baryczków i Fukierów, posiadających jednocześnie zajazdy na wschodnim odcinku ul. Długiej.<sup>5</sup> Zabudowania klasztoru Brygidek graniczyły od wschodu z działką biskupa płockiego, Jana Gembickiego, w głębi której ok. 1646 r., stanął drewniany dwór wybudowany przez architekta Giovanniego Battistę Gisleńego.

Spalenie przedmieść Warszawy podczas potopu szwedzkiego w 1656 r. zniszczyło niemal całkowicie drewnianą zabudowę ul. Długiej z wyjątkiem nielicznych budynków murowanych i jednego drewnianego dworu biskupa płockiego. W ramach odbudowy tej części miasta w 1658 r. dokończono rozpoczęte w 1652 r. prace przy budowie kościoła p.w. Św. Trójcy, przy klasztorze Brygidek. Była to pierwsza w Warszawie barokowa świątynia zaprojektowana przez Giovanniego Battistę Gisleńego. W 1660 r. rozpoczęto również budowę kościoła dla zakonu Pijarów. Ulica Długa w drugiej połowie XVII wieku była ponownie zabudowywana pałacami, klasztorami, hotelami i magazynami, nadającymi jej charakter ożywionej arterii handlowej.

Postępowały zmiany w strukturze własności, atrakcyjnie położonych działek należących do warszawskiego patrycjatu, które były sukcesywnie wykupywane przez rodziny szlachty i magnaterii, lokującej swoje siedziby na przedmieściach Warszawy.<sup>6</sup>

W połowie XVII w. podmiejska siedziba Mikołaja Konstantego Gizy<sup>7</sup> obejmowała parcelę, przewyższającą wielkością sąsiednie, należące do innych patrycjuszów. Obejmowała ona dwie połączone ze sobą części terenu. Mniejsza, południowo-wschodnia, o kształcie trapezu, sięgająca do ul. Długiej, była umiejscowiona równolegle do pasowego układu sąsiednich parceli, prostopadłych ulicy. Prawdopodobnie, na jej terenie zlokalizowany był drewniany zajazd „Wiedeń”, wybudowany wcześniej przez Jakuba Gizę, odnotowany w 1599 r.

Parcela Mikołaja Gizy graniczyła od południa z parcelą, którą zajmował ogród z browarem należący do Erharda Klempoldta, rajcy warszawskiego i architekta królewskiego. W sąsiedztwie tej działki znajdowało się źródło zasilające Stare Miasto w wodę, stąd lokalizacja browaru. Dopiero syn Erharda, Stanisław Klempoldt-Małopolski - sekretarz królewski wybudował na tej parceli pałac w okresie od 1676 do 1685 r. Nie jest znana data wybudowania pałacu, powiązanego ze skrzydłami oficyn zakończonych przyulicznymi pawilonami, ujmującymi przedni dziedziniec. Pałac pod Czterema Wiatrami, zaprojektowany przez wybitnego architekta Tylmana z Gameren, usytuowany został zgodnie z zasadą między dziedzińcem a ogrodem.

Parcela rodziny Baryczków, kolejna sąsiadująca z posiadłością Gizów, po śmierci ostatniego właściciela, przeszła na własność pisarza skarbu koronnego Kazimierza Płaskowskiego, który w 1678 r. wybudował na niej murowany dwór z ogrodem i budynkami gospodarczymi. Nieruchomość przekazana w 1682 r. kanclerzowi wielkiemu litewskiemu Krzysztofowi Pacowi pozostawała w rękach tej rodziny do 1719 r., funkcjonując pod nazwą pałacyku Pacowskiego. Brak informacji na temat sąsiednich parceli należących do innych patrycjuszów Jana Gianottiego, Juliusza Gintera i Marcina Fukiera, funkcjonujących pod nazwą „Na Fukierowski”, prawdopodobnie stanowiących kolonię działek, puszcanych w dzierżawę.<sup>8</sup>

<sup>5</sup> A. Oleńska, „Instytut Sztuki PAN zarys historii warszawskiej siedziby”, W-wa 2007 r., s.19

<sup>6</sup> J.w., s.19

<sup>7</sup> T. Nowak, Giza Mikołaj Konstanty, Polski słownik biograficzny, t.VIII, Wrocław 1959, s.17-18

<sup>8</sup> A. Oleńska, „Instytut Sztuki PAN zarys historii warszawskiej siedziby”, W-wa 2007 r. s.19.

Na parceli zakupionej od Gizów przez wojewodę płockiego Jana Dobrogosta Krasińskiego powstała najokazalsza rezydencja magnacka w Warszawie. Dokładna data rozpoczęcia budowy pałacu nie jest znana, w dostępnych materiałach archiwalnych nie została jednoznacznie określona.<sup>9</sup> Część publikacji na temat rezydencji Krasińskich podaje, że było to ok. 1677 r., kiedy orzeczeniem Sejmu, Krasiński uzyskał uwolnienie posesji, spod praw miejskich, a okazały pałac, w stanie surowym był już gotów w 1682 r. Anna Oleńska<sup>10</sup> wyjaśnia, że Krasiński posiadał wcześniej parcelę tzw. „węgrzynowską” przy Długiej ze stojącym na niej dworem, uwolnioną spod praw miejskich w 1677 r., której archiwalia są mylone z budową pałacu na parceli Gizów. Autorka Studium podaje, że wojewoda J.D. Krasiński kupił podmiejską siedzibę Mikołaja Konstantego Gizy (zm. 1663) obejmującą ogród i dwa dwory z zapleczem gospodarczym, od jego spadkobierców w dwóch turach w 1683 i 1689 r. Pałac stanął na pierwszej części terenu w stanie surowym w latach 1687-1689, jego twórcą był Tylman z Gameren, najznamienitszy architekt baroku, działający w Polsce. Przy budowie i dekoracji gmachu pracował zespół najwybitniejszych artystów m.in.: Józef Belotti, Jakub Solari, Izidor Affaita, oraz rzeźbiarz Andrzej Schluter i malarz Michelangelo Palloni, sztukaterie nadzorował Józef Bellotti. Prace wykończeniowe i dekoracyjne pałacu trwały bardzo długo, bo do 1699 roku i nigdy nie zostały ukończone, podobnie jak nie wybudowano drugiej oficyny.

Zgodnie z obowiązującymi wówczas zasadami sztuki barokowej rezydencja Krasińskiego była zaprojektowana jako rozległe założenie pałacowo-ogrodowe (entre cour et jardin). Nad całością dominował pałac na planie prostokąta, usytuowany między dziedzińcem, a ogrodem. Dwie piętrowe oficyny miały ujmować po bokach dziedzińca honorowy (cour d'honneur) zamknięty ozdobnym murowanym ogrodzeniem, z okazałą trójprzęsłową bramą na osi. Równoległe z pracami wykończeniowymi przy pałacu budowano oficynę kuchenną, zamykająca dziedzińca od północy oraz wznoszono mur ogrodzenia ogrodu ukończony w 1691 r.

Jan Dobrogost Krasiński dążył do powiększenia swojej posiadłości, sukcesywnie wykupując sąsiadujące z nim ogrody przy ul. Długiej. Nabył dawny ogród Ginterowski a we wrześniu 1685 r. sąsiadujący z nim Pałac Pod Czterema Wiatrami, odsprzedany później Andrzejowi Chryzostomowi Załuskiemu, biskupowi warmińskiemu.<sup>11</sup>

Pierwszy okres świetności rezydencji magnackiej zakończyła śmierć Jana Dobrogosta Krasińskiego w 1717 r., poprzedzona kilkunastoletnią, ciężką chorobą.

Pałac odziedziczył wnuk fundatora Jan Błażej starosta opinogórski, rzadko bywający w Warszawie i nie dbający o rezydencję, która po jego bezpotomnej śmierci w 1752 r. przeszła na własność kilku członków dalszej rodziny.

Położenie rezydencji magnackiej na tle miasta przedstawione zostało na pierwszym znanym planie XVIII wiecznej Warszawy, wykonanym przez kpt. Wernecka w 1732 r. zniszczonym w czasie II wojny światowej, znanym z nie datowanej rosyjskiej kopii. **(il. 7 i 8.)**

Plan Warszawy C. F. Hubnera wymierzony w 1733 r. i wydany w 1740 r. **(il. 9)** w odmienny sposób ukazał założenie pałacowo – ogrodowe rezydencji Krasińskich, z układem trójpromiennych alei, analogicznym do kompozycji ogrodu, naniesionej na zaginionym planie rezydencji Błażeja Krasińskiego z 1737r., znanym z odrysu A. Karczewskiego z 1937 r. **(il. 11)**

W 1763 r. biskup Adam Krasiński odkupił całą posiadłość z wyjątkiem oficyny, która należała do Kazimierza Krasińskiego, oboźnego koronnego. Olbrzymie koszty utrzymania i brak funduszy na remont zaniedbanej rezydencji, przyczyniły się do jej sprzedaży w 1765 r. Komisji Skarbu Koronnego z przeznaczeniem na reprezentacyjną siedzibę najwyższych urzędów państwowych. Zmiany, jakie zaszły w rezydencji Krasińskich i jej otoczeniu ilustruje pochodzący z tego okresu pochodzi „Wielki Plan Ricarda de Tirregaille’a” w skali 1:1100, opublikowany w 1762 r., znany z kopii fotograficznej, zachowanej w APW, jego oryginał spłonął w 1944 r. **(il. 12-15)**

<sup>9</sup> S. Mossakowski „Pałac Krasińskich”, W-wa 1972 r.

<sup>10</sup> A. Oleńska, „Studium historyczno-konserwatorskie”, W-wa 2003 r.

<sup>11</sup> J. Zieliński „Atlas dawnej Architektury ulic i placów Warszawy”, t.2, W-wa 1996 r.

Na planie naniesiono układ ogrodów pałacowych, sąsiadujących z rezydencją Krasińskich. Latem 1764 r. dawny pałacyk Pacowski kupiła Maria z Lubomirskich Radziwiłłowa i wkrótce przystąpiła do jego przebudowy.<sup>12</sup>

Wnętrza gmachu, przemianowanego na Pałac Rzeczypospolitej, który stał się własnością Skarbu Państwa były przebudowywane w latach 1766-1773, pod kierunkiem Jakuba Fontany, nadwornego architekta króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Adaptacja magnackiej rezydencji na siedzibę nowo powołanej Komisji Skarbu Koronnego w 1765 r. zainicjowała przekształcenia chaotycznie zagospodarowanego terenu dawnego dziedzińca pałacowego w reprezentacyjny plac publiczny. Ogród pałacowy przekazany został w dniu 1 IV 1768 r. jako dar króla dla Warszawy i w całości udostępniony publiczności. Wcześniej otwarto dla mieszkańców stolicy jedynie część Ogrodu Saskiego.

W czasach panowania Stanisława Augusta nastąpił intensywny rozwój budownictwa w rejonie ul. Długiej, związany z inwestycjami rządowymi na Placu Krasińskich. W 1765 r. sąsiadujący z Ogrodem Krasińskich Pałac Pod Czterema Wiatrami został sprzedany niemieckiemu bankierowi Piotrowi Tepperowi, który zlecił prace restauratorskie Szymonowi B. Zugowi, wraz z projektem dobudowy kamienicy, na działce dokupionej w 1769 r.<sup>13</sup>

Na początku lat 70-tych XVIII w. na miejscu rozebranego, drewnianego dworu biskupa Jana Gembickiego stanął przyuliczny pałac księdza Stanisława Potkańskiego, opata sulejowskiego. Szeroka posesja umożliwiła wybudowanie jednego z największych w mieście gmachów, nieznanym jest twórca pałacu, jego projekt przypisywany jest Merliniemu. Charakterystycznym detalem budowli był balkon na pierwszym piętrze, biegnący przez całą szerokość fasady, wówczas uznany za największy w mieście. Rezydencja Potkańskiego była okazałą budowlą pałacową o funkcji kamienicy dochodowej, na parterze mieściło się sześć sklepów. Na tyłach pałacu znajdował się jeden z największych w mieście dziedzińców, rozdzielony piętrową oficyną równoległą do pałacu. Drugie podwórze otoczone było stajniami, wozowniami i składami, wzdłuż granicy z posesją

Kolejną budowlą o charakterze pałacu przyulicznego, powstałą ok. 1780 r., na dawnej parceli Fukierów przy ul. Długiej, była kamienica „Na Lasockiem”, należąca do Stanisława Kostki Lasockiego. Kamienica dochodowa użytkowana była jako zajazd, działka na tyłach budynku zabudowana stajniami, pełniła funkcje podwórza gospodarczego.

Po zachodniej stronie ogrodu publicznego nastąpił rozwój zabudowy spowodowany likwidacją starych „Wałów Zygmuntowskich” po wybudowaniu nowych obwałowań stolicy tzw. „Okopów Lubomirskiego”, w 1770 r. wyznaczających granicę miasta. Plan Delineacja Hiża i Jędrzejowskiego w skali ok. 1:2200 z 1771 r. jest jednym z najważniejszych, opartych na pomiarach, planów Warszawy XVIII wieku, po raz pierwszy ukazał miasto w nowych granicach. **(il. 16 i 17)** Na planie naniesiono już nowy układ przestrzenny ogrodu publicznego przy Pałacu Rzeczypospolitej i zmiany w jego otoczeniu od strony ul. Nalewki, przy której nie naniesiono już rzeczki. Na wprost bramy Ogrodu Krasińskich, w 1769 r. rozpoczęto budowę klasycystycznego gmachu Magazynu Karowego, skomponowanego z architekturą Arsenału. Pełnił on funkcję zajezdni wozów oczyszczania miasta, z placem składowym kamienia na nawierzchnie. Na w/w planie pomiędzy zabudowaniami magazynu a ul. Nalewki zaznaczono plac o kształcie wydłużonego trapezu, pomiędzy Arsenalem i ul. Świętojerską, obramowany dwoma rzędami drzew. Otwarcie dla publiczności Ogrodu Krasińskich z główną bramą od strony „Nalewek”, z widokiem na pałac nobilitowało tę ulicę miejską, formalnie uznaną, której nr 1 otrzymał Arsenał.

W końcu XVIII w. powstało kilka kolejnych planów regulacji dziedzińca przed Pałacem Rzeczypospolitej. Jakub Fontana wykonał w 1773 r. projekt budowy nowych gmachów w otoczeniu pałacu i urbanistycznego uporządkowania dawnego dziedzińca pałacowego, który podobnie jak projekty wykonane przez Jakuba Kubickiego i Dominika Merliniego, nie zostały zrealizowane.

<sup>12</sup>A. Oleńska, „Instytut Sztuki PAN zarys historii warszawskiej siedziby”, W-wa 2007 r s.34.

<sup>13</sup>J. Zieliński, „Atlas dawnej Architektury ulic i placów Warszawy”, t.2, W-wa 1996 r.

Wybudowanie w 1779 r., naprzeciw pałacu, nowego budynku Teatru Narodowego wg. Projektu Bonawentury Solarnego, „tandetnie wykonanego”<sup>14</sup> zapoczątkowało chaotyczne powstawanie zabudowy wokół placu miejskiego.

Pożar Pałacu Rzeczypospolitej w grudniu 1782 r. przyczynił się do zaniechania szerszych planów rozwiązania urbanistycznego placu. Odbudowa pałacu w 1783 r., pod kierunkiem Dominika Merliniego, nie wprowadziła zmian na zewnątrz budynku. Nieregularny kształt placu przed pałacem utrwaliło powstanie w 1786 r., w pobliżu ul. Długiej, dwuskrzydłowego budynku Komory Celnej, zaprojektowanego przez architekta Stanisława Zawadzkiego. **(il. 18)**

Nowymi elementami w układzie przestrzennym placu były dwa zdroje, w kształcie rzymskich obelisków, ustawione w latach 90-tych przed pałacem oraz brama do ogrodu, po lewej stronie pałacu, zaprojektowane przez D. Merliniego. **(il. 19)** Wśród zmian, jakie nastąpiły w otoczeniu Ogrodu Krasińskich w końcu XVIII w., należy wymienić wybrukowanie ul. Nalewki w 1783 r. oraz wprowadzenie latarni gazowych w 1787 r.

W czasie Sejmu Czteroletniego, dnia 14 maja 1789 r. odnowiony Pałac Rzeczypospolitej był miejscem uroczystego festynu patriotycznego z okazji imienin Marszałka sejmowego Stanisława Małachowskiego, z udziałem króla Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Po III rozbiórce Polski, w 1795 r. Pałac Rzeczypospolitej był siedzibą władz sądowniczych i pozostał nią po wkroczeniu wojsk Napoleona Bonapartego. Warszawa czasów stanisławowskich przedstawiona została na planie Warszawy i Pragi wykonanym w 1796 r., przez zespół pruskich kartografów wojskowych, kierowanych przez porucznika G. von Raucha. **(il. 20)**

Wiek XIX przyniósł szczelną zabudowę prywatnych posesji, przekształcanych w nieruchomości dochodowe i zmiany sposobu ich użytkowania. Ulica Długa była jedną z 12 głównych ulic stolicy z ciągiem hoteli i zajazdów miała charakter handlowo-usługowy. Przy ul. Długiej działały hotele: Francuski, Niemiecki, Zajazd „Na Lasockiem” oraz restauracje i kawiarnie. Po śmierci Marii Radziwiłłowej w 1795 r. jej pałacyk zakupiony został przez rodzinę znanych cukierników Baldich, właścicieli sąsiedniej posesji tzw. „Na Rurach”, ze źródłem wykorzystywanym do produkcji pączu z arakiem. W Pałacyku Marii z Lubomirskich Radziwiłłowej urządzili kawiarnię literacką „Pod Kopciuszkiem”, sąsiadującą z Ogrodem Krasińskich. Sąsiedni Pałac Pod Czterema Wiatrami wraz z kamienicą przeszedł w 1801 r. w ręce niemieckiego bankiera Karola Fryderyka Dückerta. W lewym skrzydle pałacu i przylegającej kamienicy urządzono pokoje do wynajęcia dla przyjezdnych, nazwane „Hotelem Drezdeńskim” zaliczanym do „pierwszorzędnych” w mieście.

W czasach Księstwa Warszawskiego, w 1807 r. do Pałacu Rzeczypospolitej powróciły władze administracyjne i skarbowe kraju: Rada Stanu, Sąd Kasacyjny i Kasa Generalna. Przed pałacem odbyła się uroczystość poświęcenia znaków wojskowych restytuowanego Wojska Polskiego.

W tym samym czasie, sąsiadujący z Arsenalem zakon Brygidek został przeniesiony a budynki klasztorne zmieniono na koszary wojsk napoleońskich. Budynek dawnego kościoła klasztorowego p.w. Św. Trójcy w 1813 r. przekazano Dyrekcji Artylerii i umieszczono w nim fabrykę broni i warsztaty artyleryjskie.

Po powstaniu Królestwa Kongresowego w 1815 r. Pałac Rzeczypospolitej został siedzibą Sądu Najwyższej Instancji a plac otrzymał nazwę Placu Krasińskich. Prace przy odbudowie pałacu pod kierunkiem Christiana Piotra Aignera rozpoczęto w 1817 r., a nadbudowę Tylmanowskiej oficyny wykonano w latach 1819-1820. W tym samym czasie na miejscu rozebranego muru wokół ogrodu powstało ażurowe ogrodzenie z żelaznych prętów. Prawdopodobnie w związku z tym wyburzono graniczącą z parkiem, od strony ul. Świętojerskiej, nieregularną i nieestetyczną zabudowę a grunty przez nią zajęte włączono do parku. **(il. 23)** Nowy wygląd zyskał Plac Krasińskich po wybrukowaniu w 1824 r., kiedy to stojące przed pałacem obeliski zastąpiono żelaznymi

---

<sup>14</sup> S. Mossakowski, „Pałac Krasińskich”, W-wa1972, s.48

obudowami studni, wykonanymi w warszawskiej fabryce Tomasza M. Ewansa i Morisa, według projektu Christiana Piotra Aignera. **(il. 26)**

Urządzony w 1824 r. przez spółkę pięciu warszawskich aptekarzy, na wzór drezdeńskiego, pierwszy w Warszawie Instytutu Wód Mineralnych Sztucznych w ogrodzie przy pałacu Dückerów, w pobliżu Placu Krasińskich z Teatrem Narodowym był w sezonie wiosenno-letnim atrakcją dla mieszkańców stolicy i przyjezdnych. **(il. 27)**

W pierwszej połowie XIX wieku nastąpił dynamiczny rozwój dzielnicy sąsiadującej z parkiem od strony Nalewek, w związku z przesiedleniem w ten rejon, po 1824 r. ludności żydowskiej z centrum miasta. Otoczona zielenią podmiejska ulica Nalewki, z najszybciej postępującą zabudową pomiędzy ulicami Długą i Świętojerską, przekształciła się w główną ulicę tej części miasta, o charakterze mieszkalno-handlowym i przemysłowym.

Na historycznej parceli dawnego klasztoru Brygidek, na tyłach zakładów artyleryjskich, ok. 1827 r. wybudowano siedzibę Rządu Gubernialnego Mazowieckiego – Urzędu Wojewódzkiego, usytuowaną na granicy Ogrodu Krasińskich, frontem do ul. Długiej.<sup>15</sup> Gmach ten został już naniesiony na Planie m.st. Warszawy z 1831r. **(il. 29)** oraz na Planie Kondratienki z 1859 r., na którym opisano zabudowę i ogrody w otoczeniu Ogrodu Krasińskich. **(il. 31)**.

Kolejne zmiany w otoczeniu ogrodu Krasińskich następują po upadku powstania listopadowego, kiedy to w latach 1832-1835, w wyniku represji zaborcy budynek Arsenału przekształcono w więzienie. W 1835 r. również część budynków dawnego Magazynu Karowego, sąsiadujących z Arsenalem, przebudowano na siedzibę IV Oddziału Straży Ogniowej, przy której dobudowano wieżę obserwacyjną.

W związku z przebudową kościoła Pijarów, wg projektu Andrzeja Gołońskiego, na katedrę prawosławną w latach 1832-1835 zaplanowano stworzenie jej odpowiedniego otoczenia i przekształcenie Placu Krasińskich. Z dziedzińca przed gmachem Ceł Koronnych została wydzielona działka 549a, na której wzniesiono pałac dla Stanisława Badeniego, prawdopodobnie zaprojektowany przez Andrzeja Gołońskiego, całkowicie zasłaniający Komorę Celną. Widok z lotu balonem ukazuje układ zabudowy wokół Placu Krasińskich oraz masyw zieleni Ogrodu Krasińskich wraz z pozostałościami dawnych ogrodów pałacowych, od strony ul. Długiej i nowym gmachem Urzędu Gubernialnego. **(il. 30)**

Po zamknięciu w 1833 r. Teatru Narodowego, w jego murach urządzono składy wełny i wyrobów wełnianych Banku Polskiego a wybrukowany plac Krasińskich był miejscem targów wełny do 1874 r., kiedy to gmach teatru rozebrano. Na jego miejscu powstały kamienice, zamieszkałe głównie przez ludność żydowską.

Na przełomie XIX/XX w. nastąpiły znaczące zmiany w układzie kompozycyjnym Ogrodu Krasińskich, który w latach 1891-1895 został przekształcony na park naturalistyczny na podstawie projektu Franciszka Szaniora. Przebudowa obejmowała również część dawnego dziedzińca pałacowego, przekształconego w plac miejski, na którym planista zaprojektował skwer **(il. 32-40)** W końcu XIX w. postępowała degradacja zabudowy ul. Długiej, użytkowanej jako kamienice dochodowe. W 1890 r. obciążony długami pałac Dückerta użytkowany jako „Hotel Drezdeński” został częściowo zamieniony w kamienicę dochodową i zdegradowany do roli czynszówki. Przestał funkcjonować dawny Instytut Wód Mineralnych, za początku XX wieku stylowy bufet i galerie na terenie ogrodu zamieniono na składy i warsztaty rzemieślnicze. Nowa właścicielka sprzedała cztery figury wiatrów zdobiące ogrodzenia pałacu do ozdoby ogrodu przy rezydencji Tyszkiewiczów w Landwarowie, pod Wilnem.

U zbiegu ulic Długiej i Nalewek, w 1892 r. wyburzono warsztaty artylerii w dawnych budynkach klasztornych oraz fabrykę broni w murach dawnego kościoła. Działkę kupił berliński inwestor Simons, który w latach 1900-1902 wybudował na niej największy na Nalewkach i w całej dzielnicy pięciokondygnacyjny gmach, nazwany Pasażem Simonsa. Był to wielofunkcyjny zespół

<sup>15</sup>Z. Pakalski „Nalewki z dziejów polskiej i żydowskiej ulicy w Warszawie” W-wa 2003

budynków handlowo –usługowo- biurowych, rozbudowany w 1904 r. Główna, narożna część otoczona była dojazdową uliczką Wyjazd, oddzielającą drugi człon gmachu. Pasaż Simonsa łączył się z zachodnim skrzydłem budynku Urzędu Wojewódzkiego, dobudowanym ok. 1900 r. i zamykającym dziedziniec od strony Nalewek. **(il. 46-49)**

W 1911 r. wschodnie skrzydło pałacu Na Potkańskim zostało rozebrane, stanęła tam kamienica pięciopiętrowa, projektowana przez Stefana Szyllera, psująca charakter ul. Długiej.

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. Pałac Rzeczypospolitej stał się pierwszą siedzibą Sądu Najwyższego. Zespół gmachów przy Placu Krasieńskich został również przekazany Sądowi. Sąd Okręgowy umieszczono w oficynie pałacowej, przebudowanej przez Piotra Aignera, a Sąd Apelacyjny w pałacu Badenich. W dawnym Budynku Ceł Koronnych umieszczono Archiwum Główne Akt Dawnych. **(il. 50–52)** W okresie międzywojennym następowały stopniowo zmiany w użytkowaniu budynków, sąsiadujących z Ogrodem Krasieńskich. Prawdopodobnie po 1918 r., dawna siedziba Urzędu Wojewódzkiego przy ul. Nalewki została przekształcona w nieruchomość państwową – zespół gmachów Intendentury Wojskowej Okręgu Warszawskiego.<sup>16</sup>

W 1922 r. historyczna parcela pałacu Pod czterema wiatrami została podzielona na dwie części. Pierwszą obejmującą teren dawnego Instytutu Wód Mineralnych, przylegającą do Ogrodu Krasieńskich nabyło towarzystwo „Rozwój”, utworzone w 1913 r. w celu popierania narodowego przemysłu i handlu. Drugą część z pałacem Pod Czterema Wiatrami i kamienicą kupił hr. Zdzisław Grocholski, który w 1928 r. odsprzedał zdewastowany pałac sejmikowi warszawskiemu z przeznaczeniem na biura Starostwa Powiatowego. Podjęto wówczas niezbędny od pewnego czasu gruntowny remont pałacu i przystosowano wnętrza do nowej funkcji pod kierunkiem architekta Heymana Wyremontowano również przyuliczne ogrodzenie i odkupione przez Sejmik od Tyszkiewiczów figury Czterech Wiatrów uporządkowano paradny dziedziniec zakładając owalny klomb na jego środku w narożnikach dziedzińca wprowadzono trawniki i zasadzono drzewka. Konserwacji poddano kamienicę mieszczącą dawniej Hotel Drezdeński. Podczas restauracji pałacu Sejmik warszawski odstąpił gmach Ministerstwu Robót Publicznych, przekształconemu następnie w Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej, a później Ministerstwo Opieki Społecznej. W latach 30-tych do wybuchu wojny mieściły się tu gabinet Ministra i Departamenty Ministerstwa. W okresie okupacji w pałacu mieściła się niemiecka instytucja odpowiednik polskiego Ministerstwa Pracy Arbeitsamt Warschau. **(il. 48)**

Z inicjatywy prezydenta Warszawy Stefana Starzyńskiego w drugiej połowie lat 30-tych nastąpił intensywny rozwój stołecznego szkolnictwa, związany z wybudowaniem 28 nowych szkół. Dwie z nich zlokalizowano na terenach graniczących z Ogrodem Krasieńskich. Pierwszy modernistyczny budynek, projektowany przez Aleksandra Bojemskiego powstał ok. 1934 r. na tyłach podwórza „Na Podkańskim”, na działce sąsiadującej z zespołem zabudowy Intendentury Wojskowej. W gmachu tym mieściły się trzy szkoły powszechne nr 2, 9, 118.<sup>17</sup> **(il. 73, 75)** Szkoła ta jest widoczna na fotopłanie z 1935 r., na którym pokazany został układ zabudowy wokół Ogrodu Krasieńskich. **(il. 65 - 66)** Na wydaniu hipotecznym planu Warszawy z 1936 r., z granicami działek, można rozpoznać podziały własnościowe historycznych parceli na tyłach zabudowy ul. Długiej, które nastąpiły w okresie międzywojennym. **(il. 67)** Granice działek sąsiadujących z Ogrodem Krasieńskich zaznaczone są również na planie Warszawy z 1938 r. **(il. 68)**

W latach 30-tych nastąpiły dalsze zmiany w użytkowaniu historycznej zabudowy, graniczącej z Ogrodem Krasieńskich. W 1935 r. zapadła decyzja o likwidacji więzienia w Arsenale i przebudowie gmachu na siedzibę Archiwum Miejskiego Warszawy. Teren za Arsenalem, w rozwidleniu ul. Nalewki, o kształcie zbliżonym do trapezu został przekształcony w zadrzewiony skwer, przed dawnymi budynkami Oddziału Straży Ogniowej. W północnej części ogrodzonego zieleńca w 1930 r. ustawiono głąz upamiętniający 100 -lecie powstania listopadowego. **(il. 61, 62)** Na wprost

<sup>16</sup> J. Zieliński, „Atlas ulic dawnej architektury ulic i placów Warszawy” t.1, W-wa, 1995 r.

<sup>17</sup> www.warszawa 1939, Architektura i budownictwo 1939 r.



bramy do Ogrodu Krasińskich, pośrodku skweru, powstał piętrowy budynek handlowy tzw. „Kramów Nalewkowskiach.”

Na Placu Krasińskich stanął w 1936 r. pomnik Jana Kilińskiego, dłuta S. Jackowskiego. (il. 69) Wyasfaltowane zostały drogi dojazdowe i podjazd do pałacu. (il. 70)

Wielką inwestycją miejską było poprowadzenie w 1937 r. przez Plac Krasińskich arterii komunikacyjnej, łączącej Śródmieście z nowymi, północnymi dzielnicami Warszawy. Wiązało się to z przebicciem przejazdu przez parter oficyny pałacowej i wzmocnieniem konstrukcji jej dwóch pierwszych pięter. Dawny, zamknięty dziedziniec pałacowy, przekształcony w plac miejski zyskał nowe znaczenie komunikacyjne. Trasę ulicy wytyczono na terenie dawnego skweru, którego pozostała część oddzielała fasadę pałacu od jezdni. Studnie Aignera przesunięto w stronę pałacu. (il. 71, 72) W tym samym czasie, pomiędzy zabudową ul. Długiej wytyczono nową ul. Barokową, dochodząca do Ogrodu Krasińskich od strony południowej. W 1938 r. na działce wydzielonej w 1922 r., z terenu dawnego Instytutu Wód Mineralnych, wybudowany został gmach Szkoły Powszechnej im. J. Kilińskiego przy ul. Barokowej 8, zaprojektowany przez Karola Jankowskiego i Romualda Gutta<sup>18</sup>. (il. 74) Była to druga nowoczesna szkoła, granicząca w 1939 r. z Ogrodem Krasińskich, otwarta dla uczniów we wrześniu 1938 r. Po drugiej stronie ul. Barokowej w 1939 r. wybudowano parterowy budynek przedszkola, projektowany przez Jana Łukasika.<sup>19</sup> Oba budynki nie zostały naniesione na planach Warszawy z 1938 r., na których była zaznaczona ul. Barokowa. Charakterystyczny trzypiętrowy gmach szkoły, z trzema skrzydłami ujmującymi wewnętrzny dziedziniec widoczny jest przy granicy Ogrodu Krasińskich, podobnie jak przedszkole przy ul. Barokowej, na zdjęciu lotniczym z VI-VII 1944 r. (il. 79)

W 1939 r., we wrześniowym oblężeniu Warszawy Plac Krasińskich i ul. Długa były celem niemieckich ataków lotniczych, ich zabudowa uległa częściowemu zniszczeniu. W listopadzie 1939 r. Niemcy ulokowali szpital polowy Wehrmachtu na ul. Barokowej, w budynku przedszkola,<sup>20</sup> i (wg J. S. Majewskiego w budynku nowej szkoły)<sup>21</sup> We wrześniu 1939 r. Pasaż Simonsa został częściowo zburzony. Jego ocalałe północne skrzydło, zostało wyłączone z obszaru warszawskiego Getta. W latach 1940 -1943 Niemcy postawili mur wzdłuż granic Getta, m.in. biegnącej ul. Świętojerską. Szlaban wjazdu na teren Getta zlokalizowany był na ul. Nalewki, w pobliżu bramy do Ogrodu Krasińskich. (il. 77 i 78) W maju 1943 r., po upadku powstania w Getcie Niemcy całkowicie wyburzyli zabudowę dzielnicy żydowskiej, co dokumentują niemieckie zdjęcia lotnicze z VI-VII 1944 r. (il. 79)

Ulica Długa i okolice Placu Krasińskich były rejonem zaciekłych walk w czasie Powstania Warszawskiego. Już 1 sierpnia 1944 r. uderzeniem od strony Woli powstańcy opanowali ul. Długą i zajęli pałac Krasińskich oraz szpital polowy Wehrmachtu, w przedszkolu na ul. Barokowej. W budynku sąsiedniej szkoły na ul. Barokowej 8, w dniach 6-13 sierpnia, ulokował się Sztab Komendy Głównej AK. Pałac Mostowskich, Arsenał, Pasaż Simonsa i szkoła na ul. Barokowej były zajęte przez żołnierzy batalionu „Chrobry I”. Pałac Krasińskich był kwaterą batalionu „Parasol”, który od 30 sierpnia do 2 września osłaniał ewakuację powstańców i ludności cywilnej ze Starówki do Śródmieścia, włączając do kanałów, na rogu ul. Długiej i Placu Krasińskich. Pod gruzami, zniszczonego w 85% Pałacu Krasińskich zginęło wielu powstańców. Zbombardowana została również oficyna pałacowa. Północne skrzydło pasażu Simonsa, które było redutą żołnierzy batalionu „Chrobry I” 31 sierpnia 1944 r. zostało całkowicie zniszczone bombami zmasowanego nalotu niemieckiego. Pod jego gruzami zginęło 370 powstańców, w tym prawie cały batalion „Chrobry I”.<sup>22</sup> W tym samym dniu zbombardowana została szkoła na ul. Barokowej.

<sup>18</sup>J. S. Majewski, Barokowa 8, Warszawa nieodbudowana, 2008.09.04. www.warszawa.gazeta.pl

<sup>19</sup>j.w.

<sup>20</sup>A. Oleńska, Instytut Sztuki PAN, Zarys historii warszawskiej siedziby, Warszawa 2007 r.

<sup>21</sup>j.w.

<sup>22</sup>T. Maczubski, „Kościół Brygidek”, Barbakan nr 27/1998 r., s.1

Po upadku Powstania Warszawskiego nastąpiły ogromne zniszczenia zabudowy w rejonie Placu Krasińskich, ulic Długiej i Nalewki. Spłonęło m.in. Archiwum Miejskie w Arsenale, z najcenniejszymi zbiorami. Ogrom strat wojennych ukazuje fotoplan z 1945 r. **(il. 82)**

W czerwcu 1945 r. z inicjatywy Biura Odbudowy Stolicy rozpoczęto roboty zabezpieczające i inwentaryzacyjne przy ruinach pałaców ul. Długiej. W drugiej połowie lat 40-tych, w Biurze Odbudowy Stolicy, powstało kilka monumentalnych projektów odbudowy założenia urbanistycznego wokół Placu Krasińskich, opracowanych przez różne zespoły architektów. W Pracowni Urbanistyki Zabytkowej BOS pod kierunkiem Kazimierza Saskiego powstało w 1947 r. niezrealizowane Studium odbudowy elewacji północnej ul. Długiej, zakładające m.in. odbudowę kościoła Brygidek, rozebranego pod budowę pasażu Simonsa. Projekt K. Saskiego i Z. Krawczyńskiego, 1945/1949 r. przedstawiał regularną kompozycję w historycznych granicach Ogrodu Krasińskich, przy zachowanym dawnym przebiegu ulic Nalewki i Świętojerska. **(il. 87)**

Na pierwszych powojennych planach Warszawy Ogród Krasińskich naniesiono w przedwojennych granicach, pozostawiono dawny bieg ul. Świętojerskiej, przy której zaznaczono dawną zabudowę, zburzoną w 1943 r. Zachowano ul. Nalewki, którą na planie z 1955 r. nazwano już ul. Bohaterów Getta. **(il. 88 i 89)**

Decyzja przebiecia przez gruzy Getta nowej arterii komunikacyjnej w kierunku Żoliborza - ulicy Nowotki, (obecnie Al. Andersa) doprowadziła do likwidacji przedwojennej ulicy Nalewki, której nawierzchnię rozebrano po 1950 r. **(il. 92)** Pozostawiono jedynie fragment bruku z szynami tramwajowymi, nagle kończący się w połowie cokołu dawnego ogrodzenia parkowego.<sup>23</sup> Przy okazji zmieniono nazwę ulicy na Bohaterów Getta. Nalewkami nazwano nową ulicę, poprowadzoną po drugiej stronie Al. Andersa, pomiędzy ul. Zamenhofs i St. Dubois. Obecnie nazwy historyczne traktowane są jako element krajobrazu kulturowego miasta. Na początku lat 50-tych został również zmieniony przedwojenny przebieg ul. Świętojerskiej, którą na wysokości Ogrodu Krasińskich odchyłono w kierunku północnym.

Odbudowa Pałacu Krasińskich po zniszczeniach wojennych, wg projektu M. Kuzmy i Z. Stępińskiego, rozpoczęta w 1948 r. trwała do 1961 r. W oryginalnym projekcie elewacji ogrodowej pałacu nie było arkad, które dobudowano podczas jego rekonstrukcji. Odbudowany Pałac Rzeczypospolitej przekazano we władanie Biblioteki Narodowej. Wraz z podjęciem decyzji o odbudowie pałacu przystąpiono do porządkowania Ogrodu Krasińskich, w jego dawnych granicach. Na szczęście nie zrealizowano projektu regulacji zabudowy Placu Krasińskich wykonanego przez zespół Z. Stępińskiego w 1952 r., zakładającego całkowite przekształcenie Ogrodu Krasińskich w regularne socrealistyczne założenie. W planach powojennej odbudowy miasta południowo-zachodni odcinek ul. Długiej rozpatrywano w kontekście urbanistycznym i architektonicznym Placu i Ogrodu Krasińskich.<sup>24</sup> W ramach rekonstrukcji reprezentacyjnych gmachów przy ul. Długiej nastąpił powrót do układu z czasów stanisławowskich, zrezygnowano z odbudowy XIX wiecznych kamienic dochodowych i innej zabudowy, na tyłach historycznych parceli, graniczących z Ogrodem Krasińskich w 1939 r.<sup>25</sup> Nie odbudowano również dwóch zruinowanych gmachów szkolnych i przedszkola przy ul. Barokowej.

Pałace i kamienice przy ul. Długiej zostały przeznaczone na siedziby urzędów i instytucji państwowych, ich rekonstrukcja przebiegała etapowo. W 1949 r. przystąpiono do odbudowy Pałacu Pod Czterema Wiatrami i Pałacyku Marii z Lubomirskich Radziwiłłowej, oba gmachy były ukończone w 1951 r. Pałac Pod Czterema Wiatrami został przekazany w użytkowanie Ministerstwu Zdrowia. Na miejscu rozebranych ruin kamienicy „Na Lasockiem”, w 1952 r. rozpoczęto budowę nowego gmachu, zaprojektowanego na siedzibę Państwowego Instytutu Sztuki i Ossolineum, ukończonego w stanie surowym w 1954 r.<sup>26</sup>

<sup>23</sup> J. Zieliński, „Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy”, t.1, W-wa 1995 r.

<sup>24</sup> A. Oleńska, Instytut sztuki PAN zarys historii siedziby warszawskiej, W-wa 2007 r., s. 25

<sup>25</sup> A. Oleńska, Instytut sztuki PAN zarys historii siedziby warszawskiej, W-wa 2007 r., s. 85

Przyuliczny pałac „Na Potkańskim” został odbudowany częściowo w 1955 r., przez wiele lat stał nieotynkowany, jego elewacje wykończono dopiero w połowie lat 90-tych. Jest to rekonstrukcja fasady części środkowej dawnego pałacu, którego wydłużone skrzydła boczne z bramami wjazdowymi na dziedziniec nie zostały odbudowane. Obecnie mieści się w nim Wydział Ekonomiczny UW. W okresie powojennym, na miejscu zachodniego skrzydła dobudowano współczesny gmach biurowy dla Uniry – Polkolor, obecnie Instytutu Tele i Radiotechniki. Na jego tyłach, bezpośrednio na granicy z Ogrodem Krasińskich, w latach 60 –tych, wzniesiono dziesięciopiętrowy biurowiec wraz z sąsiednim pawilonem kawiarni.

Zespół budynków Ceł Koronnych przez kilkanaście lat po zakończeniu wojny stał w ruinie, w 1958 r. został częściowo rozebrany. Od początku zakładano jedynie rekonstrukcję gmachu Komory Celnej, rezygnując z odbudowy dobrze zachowanych murów pałacu Badenich, które ostatecznie rozebrano. Odbudowa budynku Ceł Koronnych, przekazanych Państwowemu Instytutowi Sztuki, rozpoczęta w 1959 r. trwała do 1965 r. W latach 1961-1963 dobudowano do niego nowy budynek mieszkalny, od strony ul. Długiej. Po 1958 r. włączono do parku tereny po rozebranych ruinach oficyn i XIX wiecznych kamienic, dawniej graniczących z Ogrodem Krasińskich. Nie podjęto również decyzji o odbudowie zniszczonej oficyny pałacowej na placu Krasińskich, którą w 1959 r. rozebrano.

W okresie powojennym, do końca lat 80 tych, Plac Krasińskich pozostawał niezabudowany. Podjazd przed pałacem użytkowany był jako parking samochodów osobowych, a na trawnik po wschodniej stronie placu urządzono parking dla autokarów wycieczkowych. (il. 98 i 99)

W południowo-wschodnim narożniku Placu Krasińskich w 1989 r. stanął pomnik Powstania Warszawskiego, wg projektu Wincentego Kućmy i Jacka Budyna. Również na terenie Ogrodu Krasińskich umiejscowione zostały pomniki, związane z walkami drugiej wojny światowej.

Na początku lat 90-tych XX w., wschodnią i północną pierzeję placu zamknął gmach Sądu Najwyższego, wzniesiony wg projektu Marka Budzyńskiego i Zbigniewa Badowskiego. Na miejscu, rozebranej po wojnie, oficyny pałacowej umiejscowione zostało północne skrzydło Sądu, z arkadowym przebicciem ul. Bonifraterskiej. Teren Placu Krasińskich pomiędzy gmachem Sądu a Pałacem Krasińskich został wspólnie urządzonej jako kompozycja zieleni, z rozległym trawnikiem i rabatą bylinową przed pałacem oraz nasadzeniami kulistych form drzew wzdłuż elewacji Sądu.

Na terenie dawnego dziedzińca pałacowego wybudowano podziemny parking z wjazdem ulokowanym przed elewacją pałacu. Przez lata „agresywna” tablica reklamowa zakłócała widok całego Placu Krasińskich, została usunięta jesienią 2008 r. Obecnie trawnik przed fasadą Pałacu Krasińskich stał się miejscem eksponowania czasowych projektów instalacji artystycznych.

## **1. Główne fazy przemian funkcjonalno-przestrzennych Ogrodu Krasińskich na przestrzeni 300 lat istnienia założenia pałacowo-ogrodowego**

### **2.1. Faza I - przed 1683 r. Podmiejska siedziba warszawskich patrycjuszów**

Obszerna posesja patrycjusza Mikołaja K. Gizy<sup>27</sup>, była największa w zachodniej części ul. Długiej, wyłamywała się z pasowego układu okolicznych parceli. Obejmowała ona teren o kształcie wydłużonego prostokąta pomiędzy ul. Świętojerską, stanowiącą północną granicę działki, długości 570 łokci, a zespołem parceli wzdłuż ul. Długiej, których tylne ogrodzenia tworzyły linię południowej granicy. Od zachodu granica działki, długości 240 łokci, biegła wzdłuż ul. Nalewki, wschodnia granica działki, o długości 374 łokci, biegła na przedłużeniu ul. Miodowej. Do południowo-wschodniego narożnika działki przylegał teren o kształcie niewielkiego trapezu, dochodzący do ul. Długiej, na którym prawdopodobnie na początku XVII w. zlokalizowany był zajazd „Wiedeń,” należący do Jakuba Gizy rajcy Starej Warszawy. Następujące parcele, ulokowane na zachód od ul. Miodowej, wzdłuż ul. Długiej: Baryczkowska i Fukierowska; JMP

<sup>27</sup> J. Putkowska, „Jak mieszkał warszawski patrycjusz Mikołaj K. Giza”, s.376

Gintera, JMP Kleinpoldta, JMX Biskupa Płockiego i Panien Zakonnych, sąsiadowały z posesją Mikołaja Gizy.<sup>28</sup> (il. 5)

Na tej prostokątnej działce zlokalizowane były dwa dwory; stary i nowy wraz z zapleczem gospodarczym i ogrodem. Na temat kompozycji ogrodu niewiele wiadomo, prawdopodobnie składał się on z części ozdobnej i użytkowej.

Ogród przy podmiejskim dworze Mikołaja Konstantego Gizy (zm. 1663 r.) był największym spośród ogrodów należących do bogatych mieszczan warszawskich w połowie XVII w.<sup>29</sup>

Fakt ten miał zapewne znaczenie dla Jana Dobrogosta Krasińskiego przy wyborze terenu na założenie rezydencji magnackiej. Parcela ta, jako jedna z niewielu w Warszawie, przetrwała do chwili obecnej w historycznych granicach założenia ogrodowego przy Pałacu Krasińskich. (il. 5)

## 2.2. Faza II -lata 1683 -1717. Ogród prywatny przy rezydencji Jana Dobrogosta Krasińskiego

Rezydencja magnacka Jana Dobrogosta Krasińskiego powstała na parceli o pow. ok. 3,8 ha, zakupionej od Gizów w dwóch turach, w latach 1683 i 1689. Była największym ogrodem pałacowym na granicy przedmieść XVII wiecznej Warszawy. Edmund Jankowski pisał, że ogród powstał w 1692 r. Od samego początku miał tę samą powierzchnię i prostokątną formę o długości 455 łokci i szerokości 188 łokci.<sup>30</sup>

Pałac stanął na pierwszej części terenu w stanie surowym w latach 1687-1689, jego twórcą był najznamienitszy architekt baroku, działający w Polsce Tylman z Gameren. Trójkondygnacyjny pałac, otrzymał elewacje główne podzielone pilastrami jońskimi, w wielkim porządku, z pięcioosiowymi ryzalitami po środku i trójosiowymi na narożach, które odzwierciedlały ogólny, symetryczny układ wnętrza. Dominujące ryzalitty zaakcentowane zostały przez kolosalne trójkątne naczółki z wielofigurowymi płaskorzeźbami. Dekoracje pałacu ilustrowały mityczną genealogię Krasińskich, jako protoplasta rodu występował rzymski trybun wojskowy Marek Waleriusz. Od strony dziedzińcowej funkcje komunikacyjną, jak i również widokową pełniły dwie kondygnacje otwartych loggi arkadowych znajdujących się między ryzalitami fasady. Prace wykończeniowe i dekoracyjne pałacu trwały bardzo długo, bo do 1699 roku i nigdy nie zostały ukończone, podobnie jak nie wybudowano drugiej oficyny. Za autora projektu całego założenia pałacowo-ogrodowego Krasińskich uważany jest Tylman z Gameren. Niestety nie jest znany oryginalny projekt ogrodu z czasów Jana D. Krasińskiego. Rekonstrukcję pierwotnej kompozycji uniemożliwia brak źródeł, zniszczonych wraz z Biblioteką Ordynacji hr. Krasińskich w 1944 r.

Rezydencja była jedną z pierwszych w Warszawie, w której zastosowano układ przestrzenny „między dziedzińcem a ogrodem”. Według tej koncepcji pałac pełnił rolę dominanty, poprzedzał go obszerny dziedzińiec honorowy, ramowany od północy oficyną (druga oficyna, projektowana po stronie południowej nigdy nie powstała). Zgodnie z tym schematem, do elewacji ogrodowej Pałacu Krasińskich przylegał ogród o kształcie wydłużonego prostokąta. Kompozycja ogrodu rozplanowana była względem osi głównej, przechodzącej przez dziedzińiec przed pałacem, środek pałacu i bramę główną od strony Nalewek. Ozdobna brama jest reliktem tej pierwotnej kompozycji ogrodowej. Tworzą ją cztery boniowane, kamienne filary, o zróżnicowanej wysokości, ozdobione na szczytach wazami z kwiatonami, po bokach głowami faunów. Środkowe wyższe filary, ujmujące przejazd bramny, mają płaskie kartusze herbowe Krasińskich. Zdobienia bramy przypisywane są rzeźbiarzowi A. Schluterowi, pracującemu przy dekoracji pałacu.

Dwa plany Warszawy, pochodzące z tego samego okresu, nie dają jednoznacznej odpowiedzi na pytanie o pierwotną kompozycję ogrodu pałacowego. Plan Wernecka z 1732 r. (znany z nie datowanej rosyjskiej kopii) przedstawia prostokątny ogród, rozplanowany względem osi głównej, podzielony na dziewięć par jednakowych kwater. Podobny sposób oznaczenia na planie ogrodów, graniczących z rezydencją od strony południowej, pozwala sądzić, że był to schematyczny rysunek

<sup>28</sup> A. Oleńska, „Instytut Sztuki PAN zarys historii warszawskiej siedziby”, W-wa 2007 r., s.85

<sup>29</sup> A. Oleńska, „Studium historyczno-konserwatorskie..” W-wa 2003

<sup>30</sup> E. Jankowski, Ogród Krasińskich, „Ogrodnik Polski” nr 18/1893

ogrodu.**(il. 7)** Rekonstrukcja ogrodu wg tego planu, naszkicowana przez Gerarda Ciołka, w skali 1:1000, wraz z układem dziedzińca pałacowego, przedstawia symetryczny układ sześciu par kwater, obsadzonych na obrzeżach drzewami.**(il. 8)**

Plan Warszawy C. F. Hubnera, wymierzony w 1733 r., przyjmowany za bardziej wiarygodny, pokazuje ogród ozdobny na tyłach pałacu, założony na długości całej parceli, szerokością przekraczający zarys budynku, nieco silniej od ul. Długiej. Teren ogrodu przecinał trójpromienisty układ alei, rozchodzących się od bramy przy Nalewkach, z aleją środkową biegnącą po osi głównej założenia. Aleje skrajne łączyły się z bramami dziedzińca honorowego. Na planie naniesione zostały zabudowania na terenie ogrodu od strony ul. Świętojerskiej.**(il. 9)**

Rozwinięciem tej kompozycji ogrodowej był układ czterech par prostokątnych kwater, przeciętych układem trójpromiennych alei, zaznaczony na odrzysie zaginionego planu rezydencji Błażeja Krasieńskiego z 1737r., wykonanym przez A. Karczewskiego w 1937 r.**(il. 11)**

Koncepcję tą przyjmuje również J. Putkowska, wg jej planu rezydencja Jana Dobrogosta Krasieńskiego, ok. 1693 r. obejmowała: przeddziedziniec, dziedziniec honorowy, pałac, ogród, dziedziniec gospodarczy, oficynę północną i nie wybudowaną oficynę południową.**(il. 10)**

Uważa się, że wnuk J. D. Krasieńskiego nie wprowadzał znaczących zmian w rezydencji i zachował pierwotny układ ogrodu, przedstawiony na planie z 1737 r. Według tego planu nasadzenia drzew występowały jedynie wzdłuż skrajnych i poprzecznych alei oraz przed frontem pałacu. Szpalery lip i grabów były sztucznie wycinane. Aleje i granice parceli, obsadzone rzędami drzew, tworzyły kwatery otwartego boskietu, uważanego za najładniejszy i najlepszy.<sup>31</sup> Wnętrza boskietu, pozbawione drzew, zajmowały trawniki, na których urządzano sale i gabinety ogrodowe.

Udział rzeźby w barokowych założeniach pałacowo-ogrodowych był bardzo bogaty. W rezydencji Krasieńskiego, wg inwentarzy, szpalerom lip i grabów wzdłuż alei parkowych towarzyszyły posągi i kolumny. Także wejścia do budynków figarni i oranżerii ozdobione były rzeźbionymi figurami i popiersiami. Niezbędnym uzupełnieniem barokowej kompozycji ogrodu były egzotyczne rośliny kępkowe, hodowane w cieplarniach i latem wystawiane do ogrodu m.in. drzewka cytrynowe, pomarańczowe.<sup>32</sup>

Z opisów XIX wiecznych wynika, że główna aleja obsadzana była lipami a alejki boczne grabami. Przy pałacu były tarasy „z ziemi usypane, na łokieć wysokie, darnią obłożone, na wierzchu piaskiem kolorowym wysypane, na których mieściły się altany, rozmaite siedzenia”.<sup>33</sup> Ogród przy rezydencji służył zaspokojeniu ambicji właściciela oraz zadowoleniu gości. Pełnił funkcję reprezentacyjnego salonu ogrodowego, w którym organizowano biesiady i bale, uświetniane pokazami sztucznych ogni dla szlachty przybywającej na sejmy i elekcje.

W latach 1690-1695 wzdłuż granicy ogrodu od strony ul. Świętojerskiej powstały cztery budynki. W linii oficyny wybudowano piętrową, murowaną zbrojownię nazywaną „cekhauzem”, dalej przy końcu ogrodu powstały dwie budowle figarnia z drewnianych tarcic dekorowana siedmioma kamiennymi figurami i oranżeria, otwarta na ogród siedmioma oknami, nigdy nie ukończona, ozdobiona siedmioma popiersiami. Za oranżerią był domek ogrodnika, do którego prowadziła bramka w ogrodzeniu.

Po przeciwnej stronie narożnik ogrodu, przy pałacu, graniczył z zabudowaniami podwórza gospodarczego: starą i nową stajnią oraz wozownią. W połowie ogrodzenia, od strony ul. Długiej, była drewniana szopa nazywana strzelnicą.

W 1691 r. całe założenie wyгородzono częściowo drewnianym parkanem z tarcic z okapem, od strony dziedzińca i wzdłuż granicy od strony ul. Długiej, a częściowo murowanym ogrodzeniem, licowanym płytami piaskowca wzdłuż ul. Świętojerskiej i wzdłuż Nalewek. Od strony ul. Świętojerskiej znajdowało się 6 budynków mieszkalnych, zajętych przez osoby zatrudnione w pałacu. Na teren ogrodu prowadziły cztery wejścia: główna brama wjazdowa od strony Nalewek,

<sup>31</sup> L. Majdecki, „Historia ogrodów”, W-wa 1981 r.

<sup>32</sup> A. Oleńska, „Studium historyczno-konserwatorskie.” W-wa 2003 r.

<sup>33</sup> F. M. Sobieszkański, „Ogród Krasieńskich”, „Kurier Warszawski” nr 201/1877 r., s. 1-3

reprezentacyjna brama po lewej stronie pałacu, łącząca dziedziniec z ogrodem, oraz dwie skromniejsze bramki, furtki pomiędzy pałacem a zbrojownią, i od strony posesji przy ul. Długiej. Od południa ogród pałacowy graniczył z ogrodami sąsiednich parceli, na których od strony ul. Długiej zlokalizowana była zabudowa należąca do bogatych mieszczan.

Jan Dobrogost Krasiński, dążąc do powiększenia swojej posiadłości, kupił w 1685 r. sąsiadujący z nim Pałac Pod Czterema Wiatrami.<sup>34</sup> Z tego okresu pochodzi plan posiadłości rysowany przez Tylmana z Gameren. Posesja miała nieregularny zarys i prawdopodobnie powstała z dwóch różnych działek. Na działce, przy południowej granicy znajdował się straszny budynek, prawdopodobnie stary browar, na południe od niego umiejscowiony był właściwy pałac. Na rysunku Tylmana za pałacem znajdował się wydłużony ogród, szerokości korpusu pałacu, podzielony na 12 kwater, z aleją na osi zamkniętą ośmioboczną altaną. Tylman zaprojektował pałac z ogrodem na wąskiej lekko wygiętej działce, dla zachowania symetrii architekt przelał oś nadając korpusowi pałacu rzut trapezu, poszerzony od strony południowej, również altana maskowała załamanie osi ogrodowej.<sup>35</sup> **(il. 6)**

### **2.3. Faza III –lata 1717- 1765. Rokokowy ogród spadkobierców J. D. Krasińskiego**

Przyjmuje się, że Błażej Krasiński, starosta opinogórski, który odziedziczył rezydencję nie wprowadził znaczących zmian w ogrodzie. Dlatego w większości opracowań, za pierwotną kompozycję barokowego ogrodu, przyjmowany jest układ trójpromiennych alei, przecinających cztery pary prostokątnych kwater, naniesiony na zaginionym planie rezydencji Błażeja Krasińskiego z 1737r., znanym z odrysu A. Karczewskiego z 1937 r. **(il. 11)**

Kolejni spadkobiercy i właściciele pałacu, prawdopodobnie zmienili kompozycję ogrodu na rokokową. Być może inicjatorem zmian był Adam Krasiński, biskup kamieniecki, który w 1763 r. odkupił od kuzynów rezydencję, bez oficyny.<sup>36</sup>

Prawdopodobnie, ostatnim ogrodnikiem prywatnej rezydencji był Józef Robotkiewicz, zatrudniany w latach 1743-1754, mieszkający w domu na granicy ogrodu, od strony ul. Świętojerskiej. Brak jest informacji, kto zajmował się ogrodem pomiędzy 1754 a 1765 r., kiedy dom ogrodnika wynajęto gwoździarzowi. W inwentarzu wykonanym przed sprzedażą rezydencji odnotowano zaniedbanie ogrodu oraz budynków figarni i nieskończonej oranżerii.<sup>37</sup> Wygląd rokokowego ogrodu w zróżnicowany sposób pokazany został na dwóch planach Warszawy, opracowanych w różnych skalach, w 1762 r. przez M. Pierre Ricauda de Tirregaille'a. **(il. 12, 14)**

Na pierwszym planie, w skali 1: 1100 widoczny jest układ symetrycznego ogrodu, z sześcioma parami kwater. Pierwsza para przy elewacji pałacu i ostatnia przy ogrodzeniu od Nalewek składały się z pojedynczych i szerokich kwater, zbliżonych do kwadratu. Dwie alejki poprowadzone na przedłużeniu osi ryzalitów bocznych, równoległe do środkowej promenady dzieliły cztery środkowe pary kwater, na mniejsze prostokątne. Pięć poprzecznych alejek rozdzielało kwatery. W miejscach przecięcia prostopadłych dróg utworzono kolisty placyki przez wycięcie naroży kwater, nie oznaczono na planie ich wypełnienia. **(il. 12)**

Plan w wersji miedziorytniczej, w skali 1:6700, przedstawia odmienną rokokową kompozycję ogrodu, z zachowanym symetrycznym układem kwaterowym, wyraźnie podzielonym na dwie części. **(il. 14)** Przy pałacu znajdował się parter, składający się z czterech kwater z wzorem haftowym, o wyciętych narożach. Teren w głębi ogrodu podzielony był na sześć kwater, obsadzonych drzewami, tworzącymi wyższe piętro zieleni. Plan ogrodu uzupełniały trzy wąskie rabaty, wzdłuż muru od strony ul. Świętojerskiej i dwa gazonowe partery po bokach pałacu.

Nie można jednoznacznie stwierdzić, która wersja planu przedstawia stan rzeczywisty. Pierwszy plan, którego rękopis zniszczony został w 1944 r., był bardziej szczegółowy od wydania

<sup>34</sup> J. Zieliński, „Atlas dawnej Architektury ulic i placów Warszawy”, t.2, W-wa 1996 r.

<sup>35</sup> M. Kwiatkowska i M. Kwiatkowski, Pałac pod czterema Wiatrami, Warszawa 1984 r., s.12

<sup>36</sup> A. Oleńska, „Studium Historyczno-konserwatorskie”, W-wa 2003 r.

<sup>37</sup> j.w.

miedziorytniczego. Gerard Ciołek wykonał również dwa różne rysunki rekonstrukcji Ogrodu Krasińskich z 1762 r. wg Ricauda de Tirregaille'a. (il. 13, 15)

Na uwagę zasługuje również układ ogrodów towarzyszących pałacom przy ul. Długiej, graniczących z rezydencją Krasińskich, przedstawiony na obu planach, różniący się ilością i rozplanowaniem kwater.

#### **2.4. Faza IV – 1768 r. Ogród przy Pałacu Rzeczypospolitej otwarty dla publiczności**

Przebudowa na Pałac Rzeczypospolitej najokazalszej rezydencji magnackiej, zakupionej przez Komisję Skarbu Kongresowego w 1765 r., obejmowała również przekształcenie ogrodu pałacowego w drugi ogród publiczny w Warszawie. Pierwszy był Ogród Saski, którego jedynie część środkową udostępniono mieszkańcom stolicy w 1727 r. Udostępnianie ogrodów prywatnych do użytku publicznego w XVII i XVIII wieku było odpowiedzią na rosnące zapotrzebowanie społeczne na ogrody miejskie.

Prace nad urządzeniem ogrodu przy Pałacu Rzeczypospolitej rozpoczęto już w 1766 r. pod kierunkiem ogrodnika Jerzego Karola Knackfusa, zatrudnianego wcześniej przez hetmana wielkiego koronnego Jana Klemensa Branickiego przy rezydencji w Białymstoku. Kontrakt na prace w ogrodzie Krasińskich obejmował „uplantowanie” ogrodu.

Nie wiadomo kto był autorem koncepcji przekształcenia ogrodu, czy ogrodnik Knackfuss, czy być może Jakub Fontana, który zaprojektował i nadzorował przebudowę pałacu.

Uporządkowany ogród przekazany Warszawie, jako dar króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, udostępniono publiczności 1 kwietnia 1768 r. Pomimo zmiany nazwy Pałacu Krasińskich na Pałac Rzeczypospolitej, nie przyjęła się nowa nazwa ogrodu, który nadal funkcjonował jako Ogród Krasińskich. Na jednym z najważniejszych planów Warszawy z XVIII wieku, Delineacji Hiża i Jędrzejowskiego z 1771 r. naniesiony został nowy układ przestrzenny ogrodu publicznego. (il. 16)

Kompozycję założenia pałacowo-ogrodowego symetryczną względem osi głównej tworzył układ równoległych alei, ograniczających dwie kwatery, o kształcie wydłużonych prostokątów, zamkniętych parą niewielkich boskietów, z gwiazdzystym układem alejek. Wzdłuż prostokątnych kwater i granic ogrodu zaznaczono szpalery drzew. Przed ogrodową elewacją pałacu był taras. Kompozycja ogrodu była stopniowo przekształcana – opracowany przez Gerarda Ciołka odrys z planu z 1772 r. w skali 1:1000, wg Delineacji Hiża, prezentuje pośredni układ przestrzenny parku. (il. 17) Na planie tym pojawił się dodatkowy układ alei poprowadzonych na przedłużeniu osi ryzalitów bocznych pałacu, równoległe do osi głównej, oraz dwóch alei poprzecznych, dzielących kompozycję na mniejsze prostokątne kwatery o ściętych narożach.

#### **2.5. Faza V – lata 1790-1807. Przekształcenie ogrodu przy Pałacu Rzeczypospolitej w „publiczną przechadzkę”**

Z wycinków prasowych wynika, że planami zmiany i ulepszenia ogrodu ok. 1787 r. zajmowali się Michał Mniszech i Władysław Gurowski. Nowy układ przestrzenny ogrodu miejskiego został naniesiony na planie Warszawy i Pragi wykonanym w 1796 r. przez zespół pruskich kartografów wojskowych kierowanych przez porucznika von Raucha (il. 20)

W kompozycji ogrodu, wpisanej w prostokątny kształt działki, zachowana była liniowość. Główną oś kompozycyjną wyznaczała poszerzona promenada na osi pałacu, towarzyszyły jej węższe aleje podłużne, na osiach ryzalitów bocznych pałacu, oraz poprzeczne, krzyżujące się pod kątem prostym, tworząc siatkę dróg. Dominującą rolę promenady dodatkowo podkreślały dwa placyki, powstałe przez wycięcie narożników kwater: półkolisty przed pałacem, łączący kompozycyjnie gmach z ogrodem, zapewniając jego lepszą ekspozycję; centralny o kształcie koła powstał w połowie głównej osi na przecięciu z aleją poprzeczną. Wszystkie kwatery były wydzielone drogami i wypełnione na całej powierzchni drzewami, tworzyły rodzaj

szachownicowego boskietu o podłożu trawiastym. Promenada obsadzona była kasztanowcami, w pozostałych alejach rosły lipy, klony oraz drzewa stosowane w końcu XVIII w.<sup>38</sup>

Całość kompozycji ogrodowej zamykała aleja obwodowa, ujęta strzyżonymi szpalerami, wcinająca się głębokim łukiem w dawne boskiety. Niskie formowane szpalery oddzielały taras ziemny przed ogrodową elewacją pałacu od półkolistego placu, prawdopodobnie izolując ogród publiczny od siedziby urzędów państwowych. Układ przestrzenny ogrodu publicznego składający się z szachownicowych boskietów i alei, bez parterów i gabinetów, zachowany z niewielkimi zmianami do końca XIX wieku, przedstawia precyzyjny, nie datowany rysunek Antoniego Kietlińskiego, prawdopodobnie z 1790 r. (il. 21)

W opisie ogrodów warszawskich Szymon Bogumił Zug ocenił, że Ogród Krasińskich jako drugi po Saskim zasługuje na nazwę „publicznej przechadzki”. Napisał również, że „Urządzenie jego ma w sobie coś nowszego niż ogród Saski, do którego jest podobny, chociaż mniej obszerny i mniej oceniony”.<sup>39</sup>

Przy alejkach ustawione były ławki, najlepsze towarzystwo zajmowało aleję środkową. Latem na placach parkowych rozbijano namioty, w których można było kupić napoje chłodzące.<sup>40</sup>

Dostępny dla mieszkańców miasta ogród stał się atrakcyjnym miejscem życia towarzyskiego stolicy, urządzano w nim fety, uroczystości narodowe, a przed pałacem zabawy ludowe. W ogrodzie rozbijał swój namiot cukiernik Wiadrowski, jedna z rozrywek była kręgielnia Szuma.<sup>41</sup>

Cudzoziemiec odwiedzający Warszawę w 1791 r., tak ocenił Ogród Krasińskich „ (...) trzecią część Saskiego stanowi co do obszerności, mniej jest też od niego odwiedzany, a publiczność ma mniej świetną. Założony na sposób francuski, ma wszystkie przymioty i niedogodności ogrodów tego rodzaju. Po obu stronach piękne aleje żywopłoty, środek wolny i przez cały dzień na słońce wystawiony. Zresztą jak Saski jest utrzymany porządnie.”<sup>42</sup>

## 2.6. Faza VI – lata 1807-1891. Ogród publiczny w czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego

Wiek XIX wraz z rewolucją przemysłową i napływem ludności ukształtował nowe oblicze miasta, w którym zakładano ogólnodostępne ogrody publiczne. Park miejski odgrywał istotną rolę „płuc miasta” i miejsca codziennego wypoczynku oraz niedzielnych spotkań towarzyskich. Parki urządzone i utrzymywane za pieniądze publiczne były otwarte dla wszystkich grup społecznych. Życie towarzyskie toczyło się we wnętrzach parków wyposażonych w pawilony ogrodowe, teatrzyki, kawiarnie, restauracje i piwiarnie oraz pijalnie wody mineralnej i mleka. Parki stanowiły podobnie jak teatr, sala koncertowa lub wystawowa miejscem uprzywilejowanym, w którym arystokrację zastąpiła klasa średnia.<sup>43</sup>

W czasach Księstwa Warszawskiego ogród publiczny przy Pałacu Rzeczypospolitej pełnił funkcję „letniego salonu Warszawy, odwiedzanego tłumnie w niedziele, po mszy w kościele Pijarów na ul. Długiej. W latach 1807-1816 w parku zbierała się elita urzędników i obywateli, dyskutująca o bieżących problemach politycznych nazwana „juntą Ogrodu Rządowego”.

Forma ogrodu spacerowego ukształtowana w końcu XVIII w., stopniowo zmieniała się na przestrzeni XIX wieku, zgodnie z modą. Początkowo alejki były wysypane kolorowym piaskiem, formowane szpalery tworzyły ściany alei a wokół kwater ustawiono małe, drewniane płoty, w

<sup>38</sup> W. Przyborowski, Teki, t.VIII 1897/98, Archiwum Państwowe m.st. Warszawy

<sup>39</sup> Ogrody w Warszawie i jej okolicach opisane w r.1784 przez Sz. Zuga budowniczego kościoła Ewangelickiego w Warszawie ( wyd.F.M. Sobieszczański, Pamiętniki o dawnej Warszawie, zebrane i przypisami objaśnione...)

<sup>40</sup> F.M. Sobieszczański Ogród Krasińskich, Kurier Warszawski 1877 nr 201, s 1-3

<sup>41</sup> „Architektura i budownictwo”nr4/5/1937

<sup>42</sup> J.E. Biester Kilka listów o Polsce pisanych latem 1791 roku w Polska w oczach cudzoziemców W. Zawadzki, t.II W-wa 1963, s.211

<sup>43</sup> M. Szafrńska Pałac w ogrodzie materiały sesji naukowej TONZ 21-22.05.1998 r.



różnych kolorach. „Zza szpalerów wyglądały wtedy poważne i stare kasztany, zwieszały liście nad aleje, jakby zasmucone widokiem, że piękność natury moda szpeciść kazała.”<sup>44</sup>

Na początku XIX w. ogród miejski graniczył bezpośrednio z drewnianą zabudową wzdłuż ul. Świętojerskiej, naniesioną jeszcze na planie Warszawy z 1808 r. Josepha Bacha. Na planie tym schematycznie zaznaczony został zasięg ogrodów, graniczących z parkiem od strony południowej, występujących jedynie na tyłach pałaców: Marii z Lubomirskich Radziwiłłowej, Pod Czterema Wiatrami, ks. Stanisława Potkańskiego. **(il. 23)**

Kolejne zmiany w wyglądzie Ogrodu Krasińskich nastąpiły po utworzeniu Królestwa Polskiego. Po 1817 r. z inicjatywy ówczesnego prezydenta Warszawy podjęto działania służące upiększeniu parku, przynajmniej do 1842 r. był on porządnie utrzymany. Szpalery francuskie i malowane ogrodzenie kwater ustąpić musiały szerokim ulicom ogrodowym.<sup>45</sup>

W północno-zachodnim narożniku parku, budynki dawnej figarni i oranżerii zostały przebudowane w 1817 r., na duży pawilon cukierni połączonej z kawiarnią, przez kupca Metke, właściciela popularnej cukierni na Krakowskim Przedmieściu. W 1823 r. nowym właścicielem parkowej kawiarni został Jan Haberkant. Prasa ówczesna informowała, że na terenie Ogrodu Krasińskich działa „ogródkowa cukiernia gdzie spragnione kawy żołądki zaspokoić się mogą sownie tym trunkom”. Ze względu na lokalizację przy drodze dojazdowej na Cmentarz Powązkowski, lokal ten był popularny wśród mieszkańców Warszawy, „cukiernia ta zaleca się jeszcze jedną osobliwością, wszyscy wracając z pogrzebów na Powązkach wstępują na kawę, żeby udając się wprost do domu nie przynieść tam ze sobą śmierci”.<sup>46</sup>

Ponadto na terenie parku działała mleczarnia urządzona prawdopodobnie w budynku dawnej zbrojowni. Przy południowej elewacji pałacu, na granicy ogrodu stał niewielki parterowy domek szyldwach. Od momentu otwarcia ogrodu dla publiczności był on wydzierżawiony ogrodnikom, pod warunkiem utrzymania go w należytych stanie, pozwalano urządzać tu zabawy.<sup>47</sup> Zarządzali nim m.in. Jan Strobel (nadzorca w 1821 r.) i niejaki Finder (1862 - 1863 r.).<sup>48</sup>

W latach 1819 - 1820 murowano-drewniany płot wzdłuż granic całej parceli zastąpiono ażurowym ogrodzeniem z żelaznych prętów, zakończonych złożonymi kolcami, postawionym na wysokim murowanym cokole z kamienną okładziną. Brama od strony Nalewek pomiędzy środkowymi filarami, otrzymała dwuskrzydłowe wrota, boczne furtki zastąpiono ogrodzeniem. Od strony placu Krasińskich płot dochodził do wewnętrznego narożnika, południowego ryzalitu pałacu. Prawdopodobnie w tym samym czasie wyburzono nieregularną, drewnianą zabudowę wzdłuż ul. Świętojerskiej a grunty przez nią zajęte włączono do parku. Fakt ten należy uznać za powiększenie powierzchni Ogrodu Krasińskich. Powstało wówczas nowe wejście od strony ul. Świętojerskiej, z bramą, której fotografii nie znaleziono. Prawdopodobnie była ona wykonana analogicznie jak dwuskrzydłowa brama od strony placu Krasińskich.

W pierwszej połowie XIX wieku., w części przypałacowej Ogrodu Krasińskich pojawił się nowy element kompozycji - kolisty kwietnik na osi głównej przed ogrodową elewacją pałacu, przedstawiony na litografii z 1827 r. **(il. 28)** Plan Kondratienki z 1859 r. pokazuje nową drogę biegnącą na obrzeżach parku, obsadzoną krzewami, łączącą się z placami i wejściem od strony ul. Świętojerskiej. Naniesiono na nim i opisano zabudowę w otoczeniu Ogrodu Krasińskich. Z dawnych ogrodów, sąsiadujących od strony południowej pozostał tylko ogród przy Pałacu Dückerta, zróżnicowany na dwie części. Pozostałe ogrody zajęła zabudowa. **(il. 31)**

W drugiej połowie XIX w sąsiedztwo przeludnionych Nalewek odbierało dawną atrakcyjność Ogradowi Krasińskich, który był głównie użytkowany przez ludność z pobliskiej, rozrastającej się żydowskiej części miasta, „której mieszkańcy wieczory wolne od handlowych zajęć spędzają na

<sup>44</sup> W. Przyborowski Zbiory Walerego Przyborowskiego t.VIII s.162-194 Archiwum Państwowe

<sup>45</sup> F.M. Sobieszczański, W.Szymanowski, „Przewodnik po Warszawie i jej okolicach”, W-wa 1873, s.25-27

<sup>46</sup> Zbiór Korotyńskich Archiwum Państwowe m.st.Warszawy

<sup>47</sup> F.M. Sobieszczański, Warszawa wybór publikacji, PWN W-wa 1967 t.II s.273-78

<sup>48</sup> G. Ciołek W. Plapis „Materiały do słownika twórców ogrodów polskich” W-wa 1968 s.35,92

świeżym powietrzu”, ogród natłoczony w każdą sobotę, która jest głównym świętym dniem.”  
„Ogród Krasińskich ma postać rodzinnego zebrania, wszyscy się tam znają.”<sup>49</sup>

W nawiązaniu do stylu krajobrazowego, powszechnego w parkach pierwszej połowy XIX w. wprowadzone zostały zmiany na obrzeżach Ogrodu Krasińskich, gdzie drogę ograniczoną formowanymi szpalerami zastąpiono alejką biegnącą swobodnie, pomiędzy grupami drzew i krzewów. Również tereny po rozebranej zabudowie, włączone do parku od strony ul. Świętojerskiej, ukształtowano w stylu krajobrazowym, sadząc luźne grupy drzew i krzewów. Przekształcenia te zostały już naniesione na planie m. st. Warszawy z 1822 r., wykonanym przez Korpus Inżynierów Wojskowych. **(il. 24)**

Na planie tym pokazano również sąsiadujące z parkiem od południa, regularne ogrody zachowane na tyłach dwóch pałaców: Marii Radziwiłłowej i Pod Czterema Wiatrami, należącym wówczas do Dückerów. Układ prostych, wzajemnie prostopadłych dróg, obsadzonych rzędami drzew tworzył kwatery ogrodów użytkowych. Na tyłach przyulicznego pałacu ks. Stanisława Podkańskiego rozciągał się wybrukowany dziedziniec gospodarczy, oddzielony od parku układem czterech prostokątnych kwater, z luźnymi grupami drzew.

Nie ustalono, kiedy zachodnia część ogrodu, przylegająca do pałacu Dückerta została przekształcona w stylu krajobrazowym. Kręte ścieżki poprowadzone pomiędzy nieregularnymi kępami roślinności tworzyły tzw. „dziką promenadę”. Rozległą północno-wschodnią część ogrodu pałacowego przedsiębiorczy właściciel, wydzierzałwił spółce warszawskich aptekarzy, którzy w 1824 r. na jej terenie urządzili, na wzór drezdeńskiego, pierwszy w Warszawie Instytut Wód Mineralnych Sztucznych. W sezonie wiosenno-letnim stanowił on atrakcję dla mieszkańców stolicy i wpłynął na ożywienie sąsiedniego Ogrodu Krasińskich. O lokalizacji Instytutu pisano wówczas „najdogodniejszym był wtedy dla pijących wody, gdyż teatr i plac Krasińskich w owych czasach ześrodkowały w sobie całą powszechność warszawską.”<sup>50</sup> Nie tylko ma dogodność tę, że prawie jest pośrodku miasta położony, ale nadto dotykając się ogrodu Krasińskich zwanego, przywiewa w nim najczystsze powietrze, pozbawione od wszelkiego dymu i kurzawy.”<sup>51</sup> W tym samym czasie powstało przejście, łączące oba ogrody, z bramką przypominającą „miniaturę rzymskiego łuku triumfalnego”, „otwarte wejście dozwala lecącym się korzystać z obszerności i piękności miejsca”.<sup>52</sup> Na terenie ogrodu Instytutu kosztem spółki wzniesiono murowany budynek laboratorium, w którym wody wyrabiano, bufet z filarami bez ściany, oraz galerię ciągnącą się wzdłuż zachodniej granicy, z sąsiednią posesją przeznaczoną do spaceru w razie niepogody. W następnym roku wystawiono „piękną altanę dla orkiestry”. W pierwszej połowie XIX wieku ogród Dückerta był popularnym miejscem zebrań towarzyskich, spacerującym kuracjom i osobom im towarzyszącym przygrywały znane w tym czasie warszawskie orkiestry. Gazety ówczesne informowały, że po wypiciu przepisanej przez lekarza wody, można zjeść śniadanie w kawiarni na terenie ogrodu. Następnie można było się udać na obiad do jednej z najlepszych w mieście restauracji Hotelu Drezdeńskiego, mieszczącego się w pałacu Dückerta.<sup>53</sup> **(il. 25)** Ogród Instytutu zachował regularny podział na kwatery obrzeżone drzewami. Jego kompozycję wzbogacały rzadkie rośliny wystawiane sezonowo do ogrodu. W pobliżu wejścia do Ogrodu Krasińskich wyróżniał się klomb obsadzony krzewami, ze ścieżkami w kształcie dwóch współśrodkowych okręgów.<sup>54</sup> **(il. 28)** Powstanie konkurencyjnej pijalni wód w Ogródzie Saskim w 1847 r. zabrało znaczną część publiczności ogrodu przy pałacu Dückerta, w którym nadal starano się poszerzać ofertę, urządzając w 1866 r. salę inhalacyjną pod nadzorem specjalistów, a w latach 70-tych wprowadzając świeże soki z ziół i kumys. Instytut Wód Mineralnych Sztucznych istniał do końca

<sup>49</sup> Zbiór Korotyńskich 201, Przechadzki po Warszawie W. Szymanowski ,s.89

<sup>50</sup> M. Kwiatkowski U wód mineralnych, Historia Warszawy XVI-XX w, PWN 1998 r.

<sup>51</sup> j.w.

<sup>52</sup> F.M.Sobieszczański, W.Szymanowski przewodnik po Warszawie i jej okolicach 1873 s.25-27

<sup>53</sup> j.w.

<sup>54</sup> Tygodnik Ilustrowany z 1827 r. ze zbiorów Muzeum Historycznego m.st.Warszawy

XIX wieku, kiedy to jego zabudowania zamieniono na składy i warsztaty rzemieślnicze wraz z postępującą degradacją pałacu Dückerta, przekształconego w 1890 r. w kamienicę dochodową. Kompozycję dawnego ogrodu przy pałacu Dückerta, wyraźnie podzieloną na dwie części: krajobrazową i regularną pokazano na Planie de la Ville Varsovie opracowanym w 1831 r. (il. 29) Zróżnicowane części ogrodu przy pałacu Dückerta były jedynym układem zieleni, sąsiadującym od południa z drzewostanem Ogrodu Krasińskich w 1853 r., utrwalonym na rysunku panoramy. (il. 30)

## 2.7. Faza VII - lata 1891-1897. Przebudowa parku publicznego w stylu naturalistycznym na podstawie projektu F. Szaniora

W końcu XIX wieku dawna forma Ogrodu Krasińskich wzbudzała niezadowolenie opinii publicznej, „która kształcąc zmysł estetyczny na ogrodach za granicą zapragnęła czegoś więcej od publicznego ogrodu, nad prosto na krzyż pocięte aleje, wysadzone drzewami, niedbale krzywo wyprowadzonymi nad kwatery, na podobieństwo szkółek drzewkami wypełnione. Nad tyse zakurzone gazony, przyozdobione niedobitkami krzewów, pozbawione całkowicie ozdób roślinnych. I rzeczywiście, ogród doszedł do takiego stanu, iż konserwacja dalsza stała się niemożliwą i okazała się potrzebna zrobienia nowego planu, w celu gruntowego przerobienia ogrodu według tegoż.”<sup>55</sup> Zgodnie z oczekiwaniami mieszkańców Warszawy, Zarząd Miejski podjął zadanie całkowitej przeróbki Ogrodu Krasińskich, w latach 1891-1895, zatwierdzając projekt Franciszka Szaniora, sprawującego funkcję Głównego Ogrodnika Miasta, któremu podlegały parki stołeczne.<sup>56</sup> W zbliżonym czasie Szanior dokonał modernizacji dwóch pierwszych publicznych parków stolicy: Ogrodu Saskiego 1876-1911 r. i Ogrodu Krasińskich 1891-1895 r. Należy zwrócić uwagę na fakt, że w tym samym czasie w latach 1893-1895 zakładany był Park Ujazdowski zaprojektowany przez Szaniora, o kompozycji podobnej do Ogrodu Krasińskich.

Niestety oryginalny plan Szaniora przebudowy Ogrodu Krasińskich z wykazem gatunkowym materiału roślinnego nie został odnaleziony, prawdopodobnie spłonął w 1944 r. Znana jest reprodukcja projektu zamieszczona w „Ogrodniku Polskim” nr 18, z 1893 r. wraz z opisem, w którym pominięto wykaz roślin. (il.32) „Plan uzupełniony przez Komitet Plantacyjny i przez Zarząd Miejski zatwierdzony zostaje już wprowadzony w wykonanie. Część przed pałacem jest zarysowana, niestety jedna całkowita przeróbka dla braku funduszy zostanie dopełniona dopiero stopniowo i ukończoną zaledwie w przeciągu 8 lat. Skłoniła do tego Zarząd Miasta chęć uniknięcia zaciągania jakichkolwiek kredytów na ten cel.”<sup>57</sup>

Ponieważ prace przy przekształceniu Ogrodu Krasińskich w park naturalistyczny były rozłożone w czasie, źródłem informacji na temat realizacji tych przemian są notatki prasowe z lat 1891-1897 i plany Warszawy opracowane pod kierunkiem Lindleya.

Plan Lindleya z 1896 r. w skali 1:250 przedstawia jeszcze układ przestrzenny parku z końca XIX w. z układem dróg, dzielącym teren parku na regularne kwatery, wypełnione rzędami drzew i grupami krzewów. Narysowany jest dawny klomb z fontanną i nasadzenia przy ogrodowej elewacji pałacu. Zaznaczono drewniane altany na placu centralnym, przy kawiarni oraz budki przy wejściu do parku. (il.33) Jednocześnie na planie naniesiony został zarys przebudowy projektowanej przez Szaniora z nowym obwodnicowym układem dróg, stawem z wyspą, placem zabaw dla dzieci, placykiem z altaną widokową oraz pagórkiem z punktem widokowym. Pominięte zostały planowane zmiany w układzie roślinności parkowej.

<sup>55</sup> W. Przyborowski, Zbiory, Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, t.VI/1896

<sup>56</sup> W Warszawie zrealizowane zostały jego projekty dla trzech najważniejszych parków: w latach 1876-1911 modernizacji Ogrodu Saskiego, w latach 1891-1897 oraz w latach 1893-1896 założenie nowo projektowanego Parku Ujazdowskiego.

<sup>57</sup> W. Przyborowski, Zbiory, Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, t.VI/1896

Porównując kolejny plan Lindleya z 1897 r. w skali 1:2500, na którym narysowany został już nowy układ parku (**il.35,36**), z reprodukcją projektu Szaniora<sup>58</sup> (**il.32**) stwierdzono, że planista adaptował w swojej koncepcji większość starodrzewu. Drzewa rosnące wzdłuż dawnej promenady pozostawił jako kulisy po obu stronach centralnej osi widokowej. Na planie zaznaczono liczne drzewa w sąsiedztwie pałacu i po obu stronach parteru na osi.

Również w nowopowstałych wnętrzach parkowych zachowane były liczne drzewa, szczególnie dużo pozostało w części centralnej na wprost wejścia od strony ul. Świętojerskiej oraz w południowo-zachodnim narożniku parku, od strony Nalewek. Nowym elementem na planie w układzie roślinności parkowej były grupy krzewów, posadzone zgodnie z projektem, maskujące skrzyżowania dróg.

Projekt Szaniora obejmował również utworzenie zielonego skweru przed pałacem na części dawnego dziedzińca, powiązanego z główną osią całego założenia. Było to przypomnienie barokowego układu założenia pałacowo-ogrodowego, między dziedzińcem a ogrodem. Symetryczna forma kwietnika, o kształcie podobnym do parteru kwiatowego przed ogrodową elewacją pałacu i podobnie otoczonego zwirową nawierzchnią podkreślała osiowość pierwotnego założenia. Powstał on w pierwszym etapie przebudowy, rozwój roślinności dokumentują archiwalne pocztówki Izby Sądowej z końca XIX w. i ok. 1905 r. (**il. 39-40**) Kwietnik został zaznaczony na planie z 1897 r.

Notatka prasowa z września 1897 r.<sup>59</sup> informowała, że „Ze wszystkich przeróbek i nowych urządzeń dokonywanych w parkach i ogrodach publicznych Warszawy, najudatniejszy jest wzgórek z grotą kamienną w ogrodzie Krasińskich, z której wytryska sztuczne źródło. Wzgórek urządzony według pomysłu p. Szaniora, starszego ogrodnika m. Warszawy. W tym ogrodzie już funkcjonuje sprowadzone z Paryża sztuczne źródło Wallace’a, w którym przychodnie mogą ugasić pragnienie. Wodotrysk został подарowany Warszawie przez filantropa Sir Roberta Wallac’a, który w 2 połowie XIX ufundował dla miasta Paryża ponad 100 takich wodotrysków, funkcjonujących do chwili obecnej, jako atrakcja turystyczna.

Z uwagi na ograniczenia budżetowe Zarząd Miejski postanowił, rozłożyć realizację projektu Szaniora na okres 8 lat. Prace rozpoczęto już w jesieni 1891r.<sup>60</sup> od założenia kwietnika kobiercowego przed ogrodową elewacją pałacu, zajmowanego wówczas przez Izbę Sądową, którego nie naniesiono na planie w skali 1:250, z 1896 r. Zdjęcia archiwalne z przełomu XIX/XX wieku ilustrują kolejne fazy wzrostu roślinności na nowo założonym klombie. (**il. 41-42, 53-54**)

Ze względu na rozłożony w czasie proces przebudowy parku i brak wykazu projektowanej roślinności utrudnione jest ustalenie jakie gatunki drzew i krzewów zostały wprowadzone w ramach przebudowy Ogrodu Krasińskich.

Na planach Lindleya pokazano również szczegółowo otoczenie Ogrodu Krasińskich. Budynki murowane i drewniane, graniczące z parkiem oraz zarysy budynków projektowanych zróżnicowano kolorystycznie. Na planie dokładnie naniesiono cokół ogrodzenia z metalowych prętów, którego dwa dłuższe odcinki wzdłuż Nalewek i ul. Świętojerskiej rozdzielone były zabudową ograniczającą północno zachodni narożnik parku. Również w północno wschodnim narożniku teren parku zamykała zabudowa, którą od strony Placu Krasińskich oddzielał mu ogrodzenia z brama wjazdową. Zachowane były trzy historyczne bramy do parku, od strony ulic Nalewki i Świętojerska oraz od strony Pl. Krasińskich. Pozostała murowana bramka od strony ogrodu przy pałacu Dückerta i furka na teren dawnego ogrodu przy pałacyku Marii Radziwiłłowej. Niewielkie fragmenty ogrodzenia z metalowych prętów występowały od strony placu, również jego krótki odcinek biegł wzdłuż ogrodu przy pałacu Dückerta i oficyny zamykającej posesję „Na Lasockiem”. Większość ogrodzenia Ogrodu Krasińskich od strony południowej zastępowały elewacje graniczących z nim budynków. Od strony Nalewek był to

<sup>58</sup> W. Przyborowski, Zbiory, Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, t.VI/1896

<sup>59</sup> Zbiory Walerego Przyborowskiego t. VIII 1987/98 r. s. 228, 230 s. Archiwum Państwowe m.st. Warszawy

<sup>60</sup> Ogrodnik Polski nr18, 1893 r.

zespół budynków Urzędu Gubernialnego, sąsiadujący z niezagospodarowaną działką na tyłach podwórza pałacu Potkańskiego.

W XIX wieku większość dawnych ogrodów pałacowych graniczących z parkiem przekształcono w podwórza z oficynami mieszkalnymi i budynkami gospodarczymi. Na omawianym planie jako jedyny pozostał ogród przy pałacu Dückerta, zróżnicowany na część przypałacową w stylu krajobrazowym oraz ogród dawniej dzierżawiony przez Instytut Wód Mineralnych, podzielony krzyżującymi się alejkami na trawiaste kwatery, obrzeżone rzędami drzew. Prawdopodobnie na planie Lindleya został pokazany wcześniejszy stan zachowania ogrodu, ponieważ Instytut Wód Mineralnych przestał funkcjonować ok. 1890 r. Na początku XX w. ogród rozciągający się za pałacem uległ prawie całkowitemu zniszczeniu, murowane składy na towary odizolowały go od Ogrodu Krasieńskich. Po 1904 r. wycięto stare lipy pod budowę cyklodromu, resztę ogrodu zasypano ziemią i miałem węglowym otworzono nasyp dla cyklodromu, reszta uszkodzonych drzew uschła. Taras kawiarni zajęły warsztaty stolarskie, salę Harmonii zamieniono na skład mebli. Stylowa bramka Instytutu wód mineralnych rozsypywała się w gruzy.

## **2.8. Faza VIII - lata 1900-1918. Zmiany w kompozycji parku, na podstawie analizy zdjęć archiwalnych.**

W ramach stopniowej realizacji przebudowy parku, na przełomie XIX/XX w. wprowadzone zostały zmiany tylko w najbliższym otoczeniu pałacu. Jedną z pierwszych realizacji było założenie kwietnika wokół fontanny, na półkolistym gazonie przed ogrodową elewacją pałacu o tarasowo ukształtowanej powierzchni oraz parteru na osi głównej, ich wygląd zaraz po założeniu został utrwalony na archiwalnej fotografii ok. 1900 r. (il. 41) Kwietnik wokół fontanny był wyniesiony ponad poziom gazonu, ale na tym zdjęciu jest słabo widoczny. Na późniejszej pocztówce Pałacu Hr Krasieńskich można rozpoznać dekoracje kwiatowe tworzące wzór wypukłego kobiercowego kwietnika wokół kolistej fontanny oraz symetryczne nasadzenia na obrzeżach gazonu, uzupełnione kulistymi formami, prawdopodobnie krzewów. W tle za fontanną przy elewacji ogrodowej pałacu rosły luźne grupy krzewów iglastych i niewysokich drzew.

Na pierwszym planie pokazany został parter kwiatowy na rzucie krzyża, o zaokrąglonych poprzecznych ramionach, założony we wgłębniku, w celu lepszego wyeksponowania dekoracji roślinnych. Centralnie na parterze w miejscu przecięcia osi kompozycyjnych usytuowany był wypukły kwietnik z agawą na szczycie z wyraźnym rysunkiem ornamentu kwiatowego, uzupełnionego prawdopodobnie jasnym kruszywem. Po bokach były symetrycznie rozmieszczone kosze kwiatowe obsadzone różami, z umocnieniami brzegowymi ceramicznymi lub żeliwnymi oraz pary młodych żywotników. Wokół dłuższych ramion krzyża poprowadzone były podwójne obramowanie zewnętrzne z bluszczu, wewnętrzne z roślin jednorocznych. Na zdjęciu wokół parteru i trawników widoczne są zabezpieczenia z drewnianych palików, na których rozciągnięty był sznur, świadczące o wykonaniu zdjęcia zaraz po realizacji projektu.

Istotnym elementem kompozycji reprezentacyjnego wnętrza były formowane żywopłoty grabowe, charakterystyczne dla projektów Szaniora, w tym przypadku ograniczające nawierzchnię wokół parteru od symetrycznych klombów. Prawdopodobnie nie były jeszcze posadzone, gdyż nie widać ich na zdjęciu. Na alejkach z jasną, żwirową nawierzchnią po obu stronach parteru rosły pojedyncze okazy starodrzewu, prawdopodobnie kasztanowce o zredukowanych koronach, z dawnego nasadzenia alejowego pozostawione jako kulisy perspektywicznego widoku na pałac. Nie wiadomo, kiedy drzewa te wycięto, niemniej nie ma już ich na pocztówkach z lat 20-tych XX w.

Jednym z najistotniejszych elementów kompozycji parków krajobrazowych był układ wodny. Franciszek Szanior, tak jak w większości swoich projektów, wprowadził do Ogrodu Krasieńskich staw ze strumieniem, zasilanym ze sztucznego źródła. Niestety nie znaleziono archiwalnych fotografii ani rysunków z widokiem elementów tworzących układ wodny oraz wymienionych w opisie projektu „mostków” na drogach nad strumieniem.

Charakterystyczne dla parków krajobrazowych były kompozycje roślinne. Jedynie fotografia sprzed 1908 r. z widokiem pałacu na zamknięciu głównej osi widokowej pokazuje wygląd naturalistycznego stawu z brzegiem porośniętym trawą, obniżonym w stosunku do poziomu trawnika i młodymi nasadzeniami zaraz po jego założeniu, o czym świadczą drewniane paliki, zabezpieczające nowe nasadzenia. (il. 42)

Projektowane było wprowadzenie zwartych obsadzeń drogi na szczyt wzniesienia i pojedynczych drzew wzdłuż strumienia. Jedynym zdjęciem, na którym widoczny jest fragment wzniesienia jest fot. 1940-42 r. z pojedynczym świerkiem, który prawdopodobnie pozostał z większej grupy drzew iglastych, podkreślających nierówności terenu, projektowanych przez Szaniora w otoczeniu grotty z kaskadą, analogicznie jak w Parku Sakryszewskim. W powszechnie dostępnym dla mieszkańców miasta Ogrodzie Krasieńskich obowiązywał regulamin, określający sposób korzystania z parku, m.in. z zakazem wprowadzania psów, zakazem gry w piłkę od 1 kwietnia i przy kwietnikach przez cały rok, tylko do godz. 9.00 rano mogły przechodzić służące z pakunkami. Po obu stronach bramy umieszczono tablice w prostych drewnianych ramach, z regulaminem i miejscem na ogłoszenia. Miejska służba ogrodnicza, policjanci, urzędnicy miasta powołani byli do wypełniania przepisów. „Sądzić należy, że sumienne wypełnienie tych przepisów uczyni ogród tak estetycznym miejscem spacerowym...”.<sup>61</sup> Na pocztówce z początku wieku, utrwalona została ul. Nalewki z bramą do Ogrodu Krasieńskich i jego ogrodzenie z żelaznych prętów wraz tablicami ogłoszeniowymi. (il. 47-49)

## **2.9. Faza IX - lata 1918-1939 Przekształcenia kompozycji parkowej w okresie dwudziestolecia międzywojennego**

Z okresu międzywojennego zachowały się archiwalne fotografie dokumentujące przemiany, jakie następowały w wyglądzie parku po odzyskaniu niepodległości. Pocztówki z widokiem ogrodowej elewacji pałacu, z początku lat 20-tych XX w., ilustrują przemiany zachodzące w drzewostanie parkowym, w którym sukcesywnie ubywało starodrzew a dosadzano nowe drzewa, zgodnie z projektem Szaniora. (il. 53, 54)

W przewodniku po parkach Warszawy i okolic, wydanym w 1922 r., Ogród Krasieńskich określono, jako najmodniejszy w Warszawie. Z ciekawych drzew wymienione są następujące: *Ginkgo biloba*, *Taxus baccata*, *Liriodendron tulipifera*, *Magnolia* pod pałacem, dwa *Platanus acerifolia* w środkowej alei, *Pterocarya fraxinifolia*, *Catalpa ovata*, *Eleagnus angustifolia*, *Gleditsia triacanthos*.<sup>62</sup>

Najwięcej fotografii przedstawia wnętrze parkowe z parterem na osi głównej przed ogrodową elewacją pałacu. Na fotografiach możemy zaobserwować ewolucję części parteru, przedstawiającą kolejne etapy wzrostu żywotników oraz znaczne uproszczenie kobierców kwiatowych i zniknięcie koszy kwiatowych. Miejsce centralnego, wypukłego kobierca z agawą, zajęła dekoracja w kształcie równoramiennego, stylizowanego krzyża z obwódkami kwiatowymi i jasnym wypełnieniem - najprawdopodobniej z kruszywa i nasadzeniem z wysokich kwiatów - najprawdopodobniej paciorecznika w miejscu agawy. Na dłuższych bokach parteru zachowane były dekoracje, w postaci podwójnego obramowania z bluszczu i niskich roślin kwiatowych.

W połowie lat 20-tych zniknął motyw jasnego krzyża a pomiędzy żywotnikami pojawiły się geometryczne dekoracje z roślin kwiatowych. (il. 55, 56)

Na pocztówkach z lat 20-tych występuje już niskie ogrodzenie, zbudowane z żelaznych wsporników o kształcie pastorałów, podtrzymujących metalowy płaskownik, lekko skrzywiony. Również w latach 20-tych nastąpiło zniwelowanie wgłębnika na centralnym parterze, którego teren zrównano z poziomem alejek.

Na fotografii widoczny jest już niski formowany żywopłot grabowy, ograniczający dwa klomby, obsadzone w narożnikach grupami bżów lilaków. W tle, przy ścianie pałacu, widoczne są

<sup>61</sup> Zbiór Korotyńskich Tom VI 1896 r. Archiwum Państwowe m.st. Warszawy

<sup>62</sup> R. Kobendza, „Przewodnik po parkach Warszawy i okolic”, W-wa 1922

pojedyncze nasadzenia drzew i krzewów. W trójkątnych klombach, po obu stronach półkolistego placu, widoczne są grupy kilku drzew, w których można rozpoznać kasztanowce.

W 1925 r. E. Jankowski, opisując stan zachowania parków warszawskich, napisał o Ogrodzie Krasińskich, że „przeładowany drzewami, (zwłaszcza pojedynczymi), rażą też koślawe bzy i inne krzewy pod wspianą i ozdobną ścianą Pałacu Rzeczypospolitej. *Należałoby parter do tego monumentalnego, dziś pięknie odnowionego gmachu dostroić. Domaga się też odnowienia wielki półkolisty żywopłot grabowy. W ogóle cały ogród naszym zdaniem stoi na poziomie niższym niż ogród Saski*”<sup>63</sup>.

W latach 30- te XX w. nastąpiły zmiany w nasadzeniach we wnętrzu przypałacowym z fontanną i parterem. **(il. 57, 58)** Na fotografiach tętniącego życiem wnętrza centralnego widoczny jest detal niskiego ogrodzenia, wokół parteru i trawników, w formie ażurowych pastorałów. **(il. 59, 60)**

Drzewa na brzegu stawu parkowego i na wyspie rozrosły się, pokrój koron drzew wskazuje na brzozy i płaczące formy. Zdjęcie z 1936 r. z widokiem na staw utrwaliło pokrój drzew tworzących kulisy osi widokowej. Na tle drzew liściastych z charakterystyczną koroną robinii, po prawej stronie, w centralnym wnętrzu rozpoznać można pojedyncze świerki, uzupełniające kompozycję roślinną. **(il.63-64)**

Stan zachowania parku z okresu międzywojennego najlepiej przedstawia fotoplan Warszawy z 1935 r., na którym dobrze widoczna jest kompozycja zaprojektowana przez Szaniora, oraz układ zabudowy wyznaczającej granice parku. **(il. 65 i 66)** Porównując omówione zdjęcie z 1936 r. ukazujące czytelną oś widokową z fotoplanem z 1935 r. można się rozpoznać rozmieszczenie poszczególnych drzew.

Plan w skali 1:1000 z zasobu geodezji jest cennym materiałem, pokazującym ukształtowanie terenu, układ dróg, staw z wyspą, układ zabudowy sąsiadującej z parkiem, oraz drewniane altany na wprost placu zabaw od strony ul. Świętojerskiej. **(il. 68)**

Na kolejnych zdjęciach widoczne są elementy wyposażenia parku z lat 30 tych: ławki, kosze na śmieci wokół fontanny przed ogrodową elewacją pałacu. Widoczne są zmiany w nawierzchni parkowej, na drodze obwodnicowej wprowadzony był pas nawierzchni z płyt betonowych. **(il. 58)**

W 1936 r., na terenie parku pojawił się nowy element wyposażenia, przy obwodnicy, niedaleko bramki do dawnego Ogrodu Dückerta, ustawiono kamienne poidelko na postumencie, upamiętniające 50-cio lecie Wodociągów Warszawskich, 1896-1936. Z tej okazji na terenie Warszawy ustawiono ok. dziesięć takich poidelek.

## **2.10. Faza X - lata 1939-1945. Zniszczenia w parku w okresie drugiej wojny światowej**

Ogród Krasińskich w czasie drugiej wojny światowej był zapleczem walk toczących się w tej części miasta. We wrześniu 1939 r. Wojsko Polskie broniące Pałacu Krasińskich miało swoją bazę na terenie parku, gdzie m.in. trzymane były konie i krowy. Według relacji pana St. Soszyńskiego pnie wszystkich drzew parkowych były odarte z kory na wysokości końskich łbów.

W latach 1940-1943 Niemcy wytyczyli granicę Getta po drugiej stronie ulicy Świętojerskiej. Prawdopodobnie podczas budowy muru Getta rozebrane zostało historyczne ogrodzenie Ogrodu Krasińskich od strony Nalewek i ul. Świętojerskiej. Na wysokości pagórka widokowego był szlaban wjazdu na teren Getta. **(il. 77)** Na zdjęciu z 1943 r., z widokiem na park od strony ulicy Nalewki, widoczne są słupy z metalową siatką. **(il. 78)** Historyczne ogrodzenie na cokole z dwuskrzydłową bramą do parku było zachowane jedynie od strony Placu Krasińskich. **(il. 80)** Na niemieckich zdjęciach lotniczych z 1944 r., wykonanych przed Powstaniem Warszawskim, widoczny jest dobry stan zachowania pałacu i czytelna kompozycja parku, zakłócona przez okopy w południowej części terenu. **(il. 79)** W porównaniu ze stanem z 1935 r., przedstawionym na fotoplanie, zmniejszyła się ilość drzew wokół stawu. **(il. 65)** Na w/w zdjęciu lotniczym parku z 1944 r. czytelny jest jasny pas nawierzchni z płyt chodnikowych, wzdłuż obwodnicy parkowej

<sup>63</sup> E. Jankowski, Ogrody warszawskie, „Kronika Warszawy” nr4/1925,s.3

ułożonych najprawdopodobniej w latach 1937 - 1938 r. Były one już widoczne na zdjęciu fontanny przy pałacu z 1938 r.(il. 58)

Na fotografii z 1944 r.(il. 79) czytelna jest jasna obwódka wokół stawu i wyspy, której można się też doszukiwać na fotopłanie z 1945 r.(il. 82) Jako jedno z wyjaśnień tego obrysu można przyjąć hipotezę, że były to wybetonowane brzegi stawu, ponieważ Niemcy w czasie okupacji budowali na terenie Warszawy zbiorniki przeciwpożarowe. Jeden z nich, widoczny na tym zdjęciu, powstał przed frontem Pałacu Krasińskich. W czasie Powstania Warszawskiego Ogród Krasińskich podobnie jak sąsiednia ul. Długa był terenem zaciekłych walk, w których powstańcy bronili się m.in. w pałacu Krasińskich, budynkach graniczących z parkiem szkół oraz Pasażu Simonsa. Na jednym z dokumentalnych zdjęć powstańczych utrwalone zostało centralne wnętrze parkowe z rosnącym w tle pojedynczym świerkiem.(il. 81)

Polegli w walkach powstańcy oraz ludność cywilna byli grzebani w części centralnej parku, przekształconej w cmentarz wojenny. Niemieckie natarcie wraz z bombardowaniami całkowicie zniszczyło północne skrzydło Pasażu Simonsa, grzebiąc w ruinach ponad 380 powstańców, żołnierzy Batalionu Chrobry I. W wyniku zaciętych walk zabudowa ul. Długiej granicząca z parkiem uległa zniszczeniu, ucierpiał również drzewostan parkowy. Obraz zniszczeń w rejonie Ogrodu Krasińskich można ocenić porównując dwa fotoplany z 1935 r. i z 1945 r., na którym wzdłuż głównej osi widoczny jest pas mogił.

## **2.11. Faza XI - lata 1945-1958. Porządkowanie parku po zniszczeniach wojennych**

Skala zniszczeń wojennych w parku została udokumentowana na zdjęciach z 1946 r.(il. 83-84) Na uwagę zasługuje zdjęcie lotnicze centralnej części Ogrodu Krasińskich, ukazujące również ruiny kamienic i szkół graniczących z parkiem od południa. Pomimo zniszczeń czytelny był przebieg historycznych dróg oraz zachowany był drzewostan z grupami krzewów przy skrzyżowaniach alejek i żywopłotem grabowym, po południowej stronie parteru. Na środku parteru i na sąsiednim centralnym gazonie umiejscowione były groby wojenne. Na pierwszym zdjęciu nie można rozpoznać, które drzewa były suche.(il. 83) Na drugim, na tle ruin pałacu widać suche pnie po żywotnikach, rosnących na dawnym parterze oraz fragmenty zniszczonego metalowego obramowania.(il. 84) W 1947 r. przeprowadzono ekshumacje grobów z terenu parku. Stan zachowania Ogrodu Krasińskich w 1948 r. opisano w „Rzeczpospolitej”: „pozostawiony od czterech lat bez najmniejszej opieki teren Ogrodu został zdewastowany w sposób nieludzki. Wyszły stojące dotąd z połamanymi gałęziami drzewa”.

W latach powojennych, powstały różne koncepcje zagospodarowania Placu Krasińskich. Projekt Kazimierza Saskiego z lat 1945/46 odbudowy elewacji północnej ul. Długiej, zakładający odbudowę kościoła Brygidek oraz całkowite przekształcenie układu przestrzennego Ogrodu Krasińskich w stylu „sorealizmu” nie został na szczęście zrealizowany.(il. 87a, b) Najprawdopodobniej wraz z rozpoczęciem odbudowy Pałacu Krasińskich w 1948 r. przystąpiono do porządkowania terenu parku w jego historycznych granicach. Fotografia z 1949 r. pokazuje północno – wschodni narożnik parku z grupami dawnego drzewostanu i odtworzonymi trawnikami oraz prace wokół fontanny, gdzie zachowane było historyczne ukształtowanie terenu kwietnika. Na nawierzchni ziemnej obwodnicy widoczny jest jasny pas płyt chodnikowych, ułożonych jeszcze przed 1939 r. (il. 90) Na fotografiach z początku lat 50-tych widoczny jest uporządkowany park z czytelną kompozycją Franciszka Szaniora z główną osią, kulisowaną po obu stronach drzewami.(il. 92-96) Na zdjęciu z 1951 r. przed bramą do Ogrodu Krasińskich był jeszcze zachowany bruk ul. Nalewki z podjazdem do bramy.(il. 92) Decyzją przebicia ul. Nowotki (ob. Al. Andersa) na początku lat 50 tych przesądziła o rozebraniu nawierzchni ul. Nalewki wzdłuż ogrodzenia Ogrodu Krasińskich, pozostawiono jedynie fragment bruku z szynami tramwajowymi nie dochodzący do bramy parkowej. Nie znaleziono dokumentacji archiwalnej dotyczącej zakresu prac przy odbudowie parku ze zniszczeń wojennych. Dwa zdjęcia wykonane najprawdopodobniej w odstępie kilku miesięcy, na co wskazuje takie samo zaawansowanie prac przy odbudowie pałacu, pozwalają



sądzić, że najprawdopodobniej w latach 1949 - 1951 staw parkowy z wyspą i strumieniem został wybetonowany. Na zdjęciu wykonanym w 1951 r., w stanie bezlistnym, (il. 93) nie widać betonowej obudowy brzegów, prawdopodobnie z powodu wysokiego stanu wody. Na dwóch następnych, nie datowanych fotografiach, widać już ulistniony drzewostan i betonową obudowę brzegów stawu z wyspą oraz zbudowane z kamieni zatoczki dla roślin wodnych i ptactwa. Na tej podstawie można uznać, że staw był już wybetonowany na początku lat 50-tych.

Podstawowym składnikiem planów odbudowy zniszczonej Warszawy było wzbogacenie miasta w różne formy zieleni. Powiększenie Ogrodu Krasińskich projektowano już na początku lat 50-tych, sugerując, że w dawnych granicach jest on zbyt mały dla rozbudowującej się centralnej dzielnicy Warszawy. W 1952 r. na łamach „Stolicy” „obawiano się przeludnienia istniejącej zieleni i przekroczenia dopuszczalnych granic frekwencji, które spowodowałyby nieodwracalne straty zbyt szczupłej ilości zieleni.” Poszerzenie terenu parku Krasińskich w stronę północną miało stworzyć cenny rezerwuar zieleni dla mieszkańców, zarówno osiedla Nowe Miasto jak i Muranowa, liczącego wiele tysięcy mieszkańców, oraz ludności dzielnic sąsiednich. Napisano wówczas, że „istniejący w chwili obecnej Park Krasińskich w dawnych granicach obejmuje ok.4 ha powierzchni, od północy przylega do nowej ul. Świętojerskiej”. Dzięki odchyleniu przebiegu ul. Świętojerskiej ku północy oraz zmniejszeniu zaplecza ul. Długiej planowano powiększenie terenu parku, zarówno od północy i południa, jak również od zachodu, przez dołączenie skweru, leżącego pomiędzy ul. Nowotki (ob. Al. Andersa) a ul. Nalewki (ob. Bohaterów Getta). Poszerzona powierzchnia parku miała wynosić ok. 9 ha.<sup>64</sup> Ponieważ nie udało się odnaleźć dokumentacji projektowych rozbudowy Ogrodu Krasińskich, na podstawie w/w notatki prasowej można określić etapy powiększenia powierzchni parku, które znajdują odbicie w zróżnicowaniu kompozycji roślinnej powojennych części parku. Stopniowe powiększanie powierzchni parku wynikało z rozłożonej na lata 1951-1965 odbudowy zburzonych gmachów ul. Długiej oraz podjęcia decyzji o przyłączeniu części historycznych parceli do parku w ramach rekonstrukcji układu zabudowy z końca XVIII w. i zrezygnowaniu z odbudowy graniczących z parkiem kamienic dochodowych i gmachów publicznych z XIX w. i początków XX w. Do parku włączono tereny po zniszczonej zabudowie, sąsiadującej w 1939 r. z Ogrodem Krasińskich: od strony północnej, po zburzonych budynkach przy ul. Świętojerskiej nr 36,38,40,42 i narożnym 44, tworzących północną pierzeję ulicy oraz budynkach nr 17,19,21 i 23 z pierzei południowej, graniczących dawniej parkiem. Od strony dawnej ul Nalewki włączono teren po dwóch budynkach nr 8 i 8A, Kramach Nalewkowskich oraz po zachodnim skrzydle gmachu Intendentury Wojskowej, połączonym z północnym skrzydłem Pasażu Simonsa.<sup>65</sup> Od strony południowej włączono tereny po: Pałacu Badenich, kamienicach dochodowych zamykających posesje Długa 26, Długa 28, budynku szkoły przy ul.Barokowej 6 oraz budynku przedszkola i budynkach mieszkalnych przy dawnej ul. Barokowej, drugiej szkoły na tyłach podwórza pałacu na Podkańskim, północnym skrzydle skrzydle Pasażu Simonsa od ul. Wyjazd oraz po zespole budynków Intendentury Okręgu Warszawskiego, którego część została wydzielona z parku jako odrębna działka z Archiwum. Włączono również część dawnych ogrodów na tyłach pałaców przy ul. Długiej.

W pierwszym etapie rozbudowy na początku lat 50-tych przyłączono do parku część północną, wzdłuż przesuniętej na północ trasy ul. Świętojerskiej. Część ta charakteryzuje się spójną kompozycją roślinną, powiązaną z nowoprojektowanym układem dróg w stylu kaligraficznym, płynnie łączącym się z obwodnicą zaprojektowaną przez Szaniora. Alejkom parkowym towarzyszą różnogatunkowe grupy drzew i krzewów, z gatunków często stosowanych przez planistę. Platany na polanie nawiązują do dwóch platanów wymienionych w opisie Ogrodu Krasińskich w przewodniku R. Kobendzy z 1922 r.

---

<sup>64</sup> Stolica nr3, 1952 s.8

<sup>65</sup> J. Zieliński Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy, t.1.

Wprowadzono nasadzenia szybko rosnących topoli w miejscach lokalizacji zburzonych kamienic oraz historycznej kawiarni z I połowy XIX w, dawniej graniczących z Ogrodem Krasińskich wzdłuż ul. Świętojerskiej.

Na początku lat 50-tych, po wytyczeniu nowej trasy komunikacyjnej ul. M. Nowotki, obecnie Al. Andersa włączono do parku od strony zachodniej teren pomiędzy ul. Bohaterów Getta i Al. Andersa, obejmujący dawny skwer w rozwidleniu ul. Nalewki, na którym zlokalizowany był zieleniec i sąsiadujący z nim budynek Kramów Nalewkowskich na wprost bramy do parku

W oparciu o informację prof. L. Majdeckiego powierzchnia parku została powiększona w okresie po 1952 r. w dwóch etapach, najpierw o część od strony ul. Długiej, według specjalnego projektu i później od str. ul. Długiej żywiłowo, w formie uporządkowania i wycinkowego zadrzewienia<sup>66</sup>. Istniejąca nieregularna linia południowej granicy parku potwierdza brak projektu.

Z porównania hipotecznego planu Warszawy z 1936 r. z istniejącym układem przestrzennym parku wynika, że główny ciąg komunikacyjny przecinający południową część parku, łączący Pl. Krasińskich z ul. Bohaterów Getta, poprowadzono po linii przedwojennych granic działek, wydzielonych z terenu historycznych parceli. Po stronie północnej promenady zlokalizowane były działki ze zburzonymi budynkami szkolnymi oraz ruinami gmachu Intendentury Wojskowej. Ruiny szkoły przy Barokowej, zamieszkałe po wojnie, zostały rozebrane dopiero w 1955 r. Najprawdopodobniej w pierwszym etapie rozebrano pozostałości budynków wojskowych i pierwszej szkoły a ich działki włączono do parku. Potwierdzeniem tego może być zaprojektowany układ zieleni w południowo-zachodnim narożniku parku, obejmującym tereny w/w działek. Wzdłuż zachodniej granicy parku, w miejscach nieistniejącej zabudowy dawnej ul. Nalewki posadzono rzędy lip, grupy topoli i szpalery grabowe. W miejscu dawnego klombu zaprojektowano niewielkie rondo, obsadzone klonami i grupami krzewów. Na pozostałym terenie nie ma już widocznych odniesień do granic historycznych parceli. Tereny zostały scalone i wspólnie zagospodarowane, dominują jednogatunkowe nasadzenia wzdłuż ciągów komunikacyjnych.

## **2.12. Faza XII - lata po 1958 r. Rozbudowa Ogrodu Krasińskich**

Nie udało się dotrzeć do powojennej dokumentacji projektowej MPRO z zakresu urządzania powiększonego parku po 1958 r. Informacje o stanie zagospodarowaniu parku w okresie powojennym można odczytać ze zdjęć z 1968 r. (il. 98, 99), wykonanych ok. 10 lat po powiększeniu parku. Wyraźnie widoczne było zróżnicowanie wiekowe drzewostanu w historycznej kompozycji Ogrodu Krasińskich i sadzonego na jej obrzeżach. W przybliżeniu można określić etapy powiększenia parku. Promenada przecinająca południową część parku została obsadzona kasztanowcami dopiero w latach 60-tych w ramach ostatniego etapu rozbudowy Ogrodu Krasińskich, kiedy to dokonano kolejnego podziału historycznych parceli, z których tylko niewielkie części pozostawiono przy odbudowanych pałacach, a resztę terenu włączono do parku. Tereny te zostały scalone i urządzone wspólnie jako powojenna część parku. Dominowały w niej powierzchnie trawników, poprzecinane układem prostych alejek parkowych, różniących się od stylu kaligraficznego, dowiązanych do ciągów pieszych na Placu Krasińskich. Drzewa i krzewy posadzono wzdłuż alejek parkowych. Nowym elementem w południowej części parku był prostokątny kwietnik na osi pałacu pod Czterema wiatrami, zapożyczony z niezrealizowanej koncepcji K. Saskiego z 1947 r., podkreślający powiązanie widokowe z elewacją pałacu.

Wybetonowany zbiornik wodny zyskał dodatkowe zabezpieczenie brzegów, w postaci murowanych słupków, połączonych metalowymi rurami. Widoczny jest wybetonowany cypel i nowy kształt placu zabaw dla dzieci. Przymuszczalnie w drugiej połowie lat 80-tych wodotrysk Wallace'a, zlokalizowany na placu zabaw został rozebrany w trakcie usuwania starych drewnianych elementów wyposażenia tego placu. Nie został już odnotowany w parkowej

---

<sup>66</sup> L. Majdecki, Recenzja dokumentacji ewidencyjnej Ogrodu Krasińskich, 1988 r.

dokumentacji ewidencyjnej z 1987 r. Układ przestrzenny południowej części parku został naruszony przez bezplanowe dosadzenia drzew z terenu inwestycji miejskich na początku lat 90-tych XX w, które przyczyniły się do znacznego zacielenia południowej części parku i ograniczyły jej dostępność. Prawdopodobnie na początku lat 90 -tych zamontowany został metalowy płotek wokół stawu, dodatkowo obsadzony żywopłotem z ligustrą, ograniczającym widok na taflę wody.). W ramach powojennego urządzania parku wprowadzono rozwiązania powszechnie stosowane, zarówno w nowozakładanych parkach miejskich, jak i tych zabytkowych: nawierzchnia bitumiczna, nawierzchnie z płyt betonowych. Po 2000 r. zmodernizowany został plac zabaw, który uzyskał nowe wyposażenie i nawierzchnię syntetyczną.

W ostatnim dwudziestolecu na terenie parku zostały umiejscowione pomniki i upamiętnienia związane z wojenną historią tego terenu. W 1989 r. w miejscu lokalizacji skrzydła Pasażu Simonsa, ustawiono Pomnik upamiętniający żołnierzy Batalionu „ Chrobry I”, którzy zginęli w obronie reduty Powstania Warszawskiego, a ich ciała zostały pod gruzami. W 1999 r., na skwerze przy Al. Andersa, stanął pomnik Bitwy Monte Casino, zaprojektowany przez Gustawa Zemlę. W 2008 r. na terenie północnej części parku pojawiło się upamiętnienie granicy Getta.

Dzięki włączeniu do parku terenów sąsiadujących z historyczną kompozycją powstała strefa buforowa, chroniąca ją przed negatywnym oddziaływaniem trasy komunikacyjnej Al. Andersa i umożliwiając zwiększenie frekwencji bez szkody dla stanu zachowania zabytkowego parku.

## **Bibliografia**

### **Opracowania niepublikowane**

- A. Marconi-Betka, Założenie przestrzenne pałacu Krasińskich w Warszawie - wyznaczenie granic ochrony konserwatorskiej, Dział Badań i Dokumentacji Warszawy i Mazowsza, Warszawa 2004 r.
- A. Oleńska, Studium historyczno-konserwatorskie wraz z wytycznymi do projektu rewaloryzacji Ogrodu Krasińskich w Warszawie, Warszawa, czerwiec 2003 r.
- Z. Piekarska, Z. Ziemińska – Sznee, Dokumentacja ewidencyjna Ogrodu Krasińskich w Warszawie- katalog parków woj. warszawskiego, z planem, Warszawa 1987 r.
- I. Wilder – Nurek, Franciszek Szanior, [w:] Diariusz Katedry Projektowania w Architekturze Krajobrazu, z. 3, Polscy architekci Krajobrazu przełomu XIX i XX wieku, wyd. SGGW, Warszawa, b. d.
- J. Zemła-Autorska Pracownia Architektury Krajobrazu, Projekt budowlano –wykonawczy rewaloryzacji zieleni Ogrodu Krasińskich w Warszawie, Warszawa, 2002 r.

### **Literatura publikowana**

- Atlas historyczny Warszawy, wybrane źródła kartograficzne, Warszawa 1999 r.
- M. Barański, A. Sołtan, Warszawa ostatnie spojrzenie, Niemieckie fotografie lotnicze sprzed sierpnia 1944 r., Zbiory Bildarchiv Foto Marburg, Warszawa 2004 r., fot.5-6 i 53-54
- G. Ciołek, J. Bogdanowski, Ogrody polskie, Warszawa 1978 r.
- G. Ciołek, W. Plapis, Materiały do słownika twórców ogrodów polskich, Warszawa 1968 r.
- W. Fijałkowski, Zapomniane ogrody barokowej Warszawy, [w:] „Pałac w ogrodzie” Materiały Sesji TONZ, V 1989, Warszawa 1999 r.
- R. Marcinkowski, Ilustrowany Atlas Dawnej Warszawy, Warszawa 2003 r., s.98
- Ilustrowany Przewodnik po Warszawie wraz z opisem okolic miasta, Warszawa 1893 r.
- Inżynierowie bez granic, Lindleyowskie Plany Warszawy przeł. XIX/XX w., Warszawa 2006 r.
- E. Jankowski, Płuca Warszawy, Kronika Warszawy nr 4/ 1925 r. s.4.
- E. Jankowski, Ogród Krasińskich, „Ogrodnik Polski” nr 18/1893 r.
- E. Jankowski, Wspomnienia ogrodnika, opracowane przez A. Szwejcerowa, A. Brachfogel Warszawa 1972 r.
- R. Kobendza, J. Kołodziejczyk, Przewodnik florystyczny po okolicach i parkach Warszawy, Warszawa 1922 r., s.96
- D. Kobielski, Warszawa z lotu ptaka, Warszawa 1971 r.
- M. Kozak, Dobre miejsce na stare akta, „Rzeczpospolita”, Warszawa 20.10.2007 r.
- J. Kurdwanowski, Mrówka na szachownicy, Warszawa , Internet 2004 r.
- M. I. Kwiatkowska, M. Kwiatkowski, Historia Warszawy XVI-XX w., W-wa 1998 r., s.60, s.142
- M. I. Kwiatkowska, M. Kwiatkowski, Pałac Pod Czterema Wiatrami, Warszawa 1984 r.
- W. Lenkiewicz, Franciszek Szanior – twórca parków i ogrodów Warszawy,[w:] Barbakan nr 28-29/1999 r., s.60-61
- T. Maczubski, „Kościół Brygidek”, Barbakan nr 27/1998 r., s.1
- L. Majdecki, Historia ogrodów, Przemiany i konserwacja, Warszawa 1981 r.
- L. Majdecki, Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych, Warszawa 1993 r.
- L. Majdecki, Recenzja dokumentacji ewidencyjnej Ogrodu Krasińskich, Warszawa 1988 r.
- J. S. Majewski, Barokowa 8, Warszawa nieodbudowana, 2008.09.04., www.warszawa.gazeta.pl
- J. S. Majewski, Warszawa nieodbudowana - Nalewki 2, klasztor i kościół Brygidek, Gazeta Stołeczna 10.04.2009 r.
- R. Marcinkowski, Ilustrowany Atlas Dawnej Warszawy, Pangea, Warszawa 2003 r.
- St. Mossakowski, Pałac Krasińskich, „Zabytki Warszawy”, Warszawa 1972 r.
- J. Putkowska, Jak mieszkał warszawski patrycjusz Mikołaj Konstanty Giza, [w:] Podług nieba i obyczaju polskiego. Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu, Warszawa 1988, s.373-377
- M. Siewniak, E. Mitkowska, „Tezaurus sztuki ogrodowej”, Warszawa 1998 r.

F. M. Sobieszczański, Ogród Krasińskich, „Kurier Warszawski” 1877, nr 201, s.1-3  
F. M. Sobieszczański, W. Szymanowski, „Przewodnik po Warszawie i jej okolicach”, Warszawa 1873 r., s.25-27  
M. Szafrąńska, Po co ogrodowi pałac,[w:] „Pałac w ogrodzie” Materiały Sesji TONZ, V 1989, Warszawa 1999 r.  
M. Szafrąńska, Rzut oka na teksty o ogrodach opublikowane w Polsce w XIX wieku, [w:] Antologia tekstów, Warszawa 1998 r.  
F. Szanior, Ogród Krasińskich z planem, „Ogrodnik Polski” R.15, 1893, nr 18, s.409-411  
P. Weszpiński, Warszawa, obrazy z dziejów, Archiwum m.st. Warszawy, Warszawa 2007 r.  
St. Wójcicki, T. Przytkowski, Piękno Warszawy, t. II, Zielen, Warszawa 1936 r., s.9  
J. Zieliński, Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy, t. 1. TONZ, W-wa 1995 r. s.193  
J. Zieliński, „Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy”, t. 2 TONZ, W-wa 1996 r., s.195  
J. Zieliński, Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy, t. 8., TONZ, W-wa 2002 r.  
A. Zielonko, Szybka realizacja zieleni..., Architektura 1951r., 9(47), s. 279-280.  
Sz. Zug, Ogrody w Warszawie i jej okolicach opisane w r.1784 przez Sz. Zuga budowniczego kościoła Ewangelickiego w Warszawie, [w:] F.M. Sobieszczański, Pamiątki o dawnej Warszawie, zebrane i przypisami objaśnione...)

J.E. Biester Kilka listów o Polsce pisanych latem 1791 roku w Polska w oczach cudzoziemców  
**Materiały archiwalne**

Archiwum Państwowe M. St. Warszawy

Zbiory Korotyńskich, Archiwum M. St. Warszawy,

Zbiór Korotyńskich 201, Przechadzki po Warszawie W. Szymanowski ,s.89

Zbiory Walerego Przyborowskiego: t. VI 1896, s.8; t. VII, s.285; t. VIII 1897/98, s.162-194, s.188-189, 228, 230, 162-194; t. XIX 1904, s. 26; t. XXXI 1909, s.183., nr inw. 12032, 13526, 13527

Zbiory fotografii archiwalnych Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie

Zbiory fotografii Instytut Sztuki PAN w Warszawie

Architektura i budownictwo nr 4/5/ 1937 r.

Tygodnik Ilustrowany z 1827 r. ze zbiorów Muzeum Historycznego m. st. Warszawy

Stolica nr 37, 1949 r. s.2

Stolica nr 3, 1952 r. s.8

Stolica nr 20/ 1952 r., s.6-7

Stolica nr 21, 1958 r. s.4

### **Strony internetowe**

[www.nac.gov.pl](http://www.nac.gov.pl), Narodowe Archiwum Cyfrowe

[www.warszawa1939.pl](http://www.warszawa1939.pl), Architektura i budownictwo 1939 r., Album przedwojennej Warszawy

[www.warszawa.um.gov.pl](http://www.warszawa.um.gov.pl)

[www.bibliotekawarszawa.1939.pl](http://www.bibliotekawarszawa.1939.pl)

[www.kurdwanowski.pl](http://www.kurdwanowski.pl)

[www.skaryszewski.pl](http://www.skaryszewski.pl)

[www.stalus.ig.pl](http://www.stalus.ig.pl)

[www.starawarszawa.pl](http://www.starawarszawa.pl)

[www.zumi.pl](http://www.zumi.pl)

### **Inne źródła informacji**

Informacje ustne dotyczące „źródełka” na placu zabaw, uzyskane od Pani Alicji Nowak, pracownika Archiwum m .st. Warszawy, mieszkającej w sąsiedztwie Ogrodu Krasińskich, który regularnie odwiedza od dzieciństwa.

Informacje uzyskane od Pana Stanisława Soszyńskiego, Naczelnego Plastyka m.st. Warszawy dawnego ucznia Szkoły Powszechnej nr 110 na ul, Barokowej 6, wspomnienia związane z historią Ogrodu Krasińskich